

П143883 К5817

ЧЕРВОНІ ШЛЯХІ

1932

Поезії: Гр. Саченко, В. Сосюра,
Степан Олійник, Євген Фомін,
С. Пилипенко.

Проза: Ів. Сєнченко—*Клим*, Мико-
ла Бриль—*Проста лінія*, М. Гар-
дов—*Кінець Охотського полку*,
Бруно Ясенський—*Джамі*
Клав на вежі світу.

Статті: І. Кулик—*Новий етап
радянської літератури*, проф. Ол.
Білецький—*Гете з погляду нашої
сучасности*, М. А. Рубач—*Бур-
жуазно-куркульська націоналі-
стична ідеологія під машкарою
демократії „трудового народу“*,
М. Ш.—*Економічна криза на
Балканах*.

Некрологи: Б. Антоненко-
Видович—*Степан Васильченко*,
М. Степняк—*Володимир Гад-
зінський*

№ 7-8

ДВОУ—„ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО“

МАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТУ на 1933 рік

на великий літературно-художній,
критичний і громадсько-політичний журнал

“ЧЕРВОНІЙ ШЛЯХ”

— РІК ВИДАННЯ ДЕСЯТИЙ —

РЕДАГУЮТЬ: Дм. Гордієнко, О. Копиленко, В. Кузьмич, М. Майський, В. Меллер,
О. Слісаренко, М. Яловий

У ЖУРНАЛІ БЕРУТЬ УЧАСТЬ: Адельгейм, П. Альтман, В. Атаманюк, П. Байдебурз, Ів. Багмут, М. Бажан, Я. Башман, Ан. Березинський, проф. О. Білецький, В. Бобинський, І. Бритченко, Д. Бузько, Л. Величко, Д. Вишневський, Остап Вишня, С. Вітик, В. Вражливий, М. Гайовий, Й. Ганс, М. Гаско, Є. Гікш, М. Гільов, Гавриленко, Д. Галушко, С. Голованівський, Я. Головно, І. Гоніков, І. Гончаренко, Дм. Гордієнко, К. Гордієнко, Я. Городской, Я. Гримаїло, Г. Грінько, П. Грубник, Дм. Грудина, В. Гадзіньський, Х. Гльвін, В. Державін, В. Десняк, І. Діпрівський, К. Долгань, М. Доленго, О. Донченко, О. Досвітний, І. Дубинський, Г. Епін, Н. Забіла, Д. Загул, Мате Залка, Ю. Западінський, акад. В. Затонський, Ю. Зоря, П. Іванов, М. Ірчан, М. Йогансен, Н. Каганович, Я. Кальницький, Я. Качура, І. Каляніник, Л. Квітко, І. Кириленко, А. Ключня, Б. Коваленко, П. Козланюк, М. Козоріс, П. Колесник, О. Копиленко, Д. Копиця, Г. Косинка, Ю. Костюк, Г. Коцюба, С. Крижанівський, В. Кузьмич, І. Кулик, М. Куліш, О. Кундач, В. Лагодзінський, О. Лав, Ів. Ле, А. Лейтес, М. Лозинський, Я. Любченко, Я. Мамонтів, М. Майський, Т. Масенко, В. Мисин, І. Муратов, В. Мускін, М. Нагнибда, Дм. Надійн, П. Нечай, Г. Овчаров, Мих. Олійник, Я. Панів, Я. Пасичин, Л. Первомайський, Г. Петровський, Г. Петіков, Л. Підгайний, В. Підмогильний, Л. Понтен, С. Пилипенко, В. Поліщук, Ол. Полторацький, Я. Поліщук, Р. Прикер, В. Прокопович, М. Пронченко, Н. Рибак, М. Рильський, С. Роговий, Я. Розов, Н. Романович-Ткаченко, М. Рудь, Я. Савченко, І. Сенченко, Я. Саченко, М. Семенко, О. Синявський, акад. М. Сиринник, М. Скуба, О. Слісаренко, Ю. Смолич, В. Собно, Я. Солодченко, В. Сосяра, І. Стебун, Т. Стоговий, К. Сторчак, Сухиню-Хоменко, М. Тардов, М. Тарновський, Д. Терещенко, І. Ткаченко, І. Ткачук, М. Трублаїні, С. Гудор, П. Усенко, В. Фельдман, І. Фефер, М. Філіппов, О. Фінкель, Я. Хвиля, М. Хвильовий, Д. Чепурний, Л. Чернов, В. Чигирин, В. Чубар, Й. Шенік, М. Шеремет, Я. Шиян, Г. Шкурупій, Ю. Шпол, В. Щопинський, В. Штайгер, С. Шупак, Вол. Шоранський, акад. В. Юринєць, І. Юрченко, Л. Юхвід, акад. Д. Яворницький, Б. Янубський, Ю. Яновський та ін.

Редакція “ЧЕРВОНОГО ШЛЯХУ” залишає за собою право скорочувати статті й робити зміни редакційного характеру

Вірші, не прийняті до друку, не зберігаються і з приводу їх редакція не нести відповідальності.

Рукописи мають бути надруковані на машинці й на одній стороні аркуша.

Адреса редакції: Харків, вул. К. Лібкнехта, № 11

Передплату здавайте через пошту

ЗМІСТ ЖУРНАЛА “ЧЕРВОНІЙ ШЛЯХ” № 9-10

(вересень - жовтень 1932)

Лібер Рабінювич — Сонети (поезія). А. Любченко — Земля горить (п'єса). Терень Масенко — Кубань (поезія). П. Байдебурз — Уперше (оповідання). Ів. Каляніник — Ти і пісні (поезія). Микола Бриль — Проста лінія (повість, закінчення). М. Доленго — Старі побачення (поезія). М. Тардов — Кінець Охотського полку (далі). М. Улицький — Незалежна Манджурія (поезія). Л. Родзевіч — Робітник Тиміш (оповідання).

СТАТТІ: П. Анніканов — Національно-кудатурне будівництво в українських районах Далекého Сходу. Ів. Гончаренко — Творчість ударників. Н. Каганович — До проблеми стилю пролетарської публіцистики. Я. Дейненко — Загроза нової імперіалістичної війни та інтервенції проти країни рад.

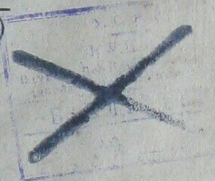
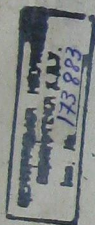
ХРОНІКА. БІБЛІОГРАФІЯ

K5817

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ, КРИТИЧНИЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 7-8
(109-110)

ЛИПЕНЬ

1932

СЕРПЕНЬ

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Українського Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати

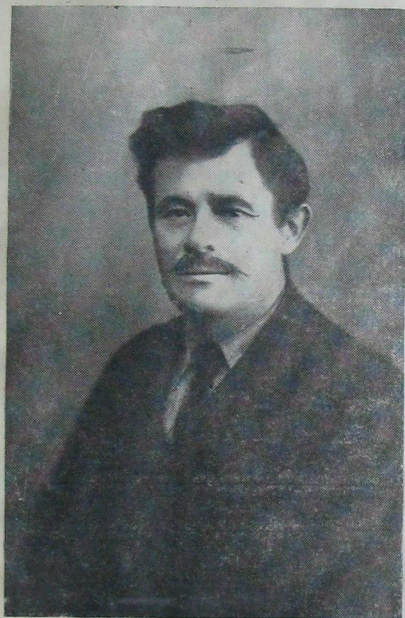
А.
В.
май
щук
С. Рог
О. Син
І. Стебу
І. Ткач
А. Хв
мет.

Ре

ГОТУВАЛИ ДО ДРУКУ:

Редактор групи *В. Кузьмич*
Техкер *Н. Василевський*
Здано до друку 4-Х 1932 р.
Підписаю до друку 13-ХІІ 1932 р.
Формат паперу 72×108
Вага 1 метр. стопи 50
Папер. арк. в 1 прим. 10
Друк знак. в 1 папер. арк. 78.352
Замовлення № 1572
Головліт 6349
Тираж 3950

Схо
ської

Степан Васильченко

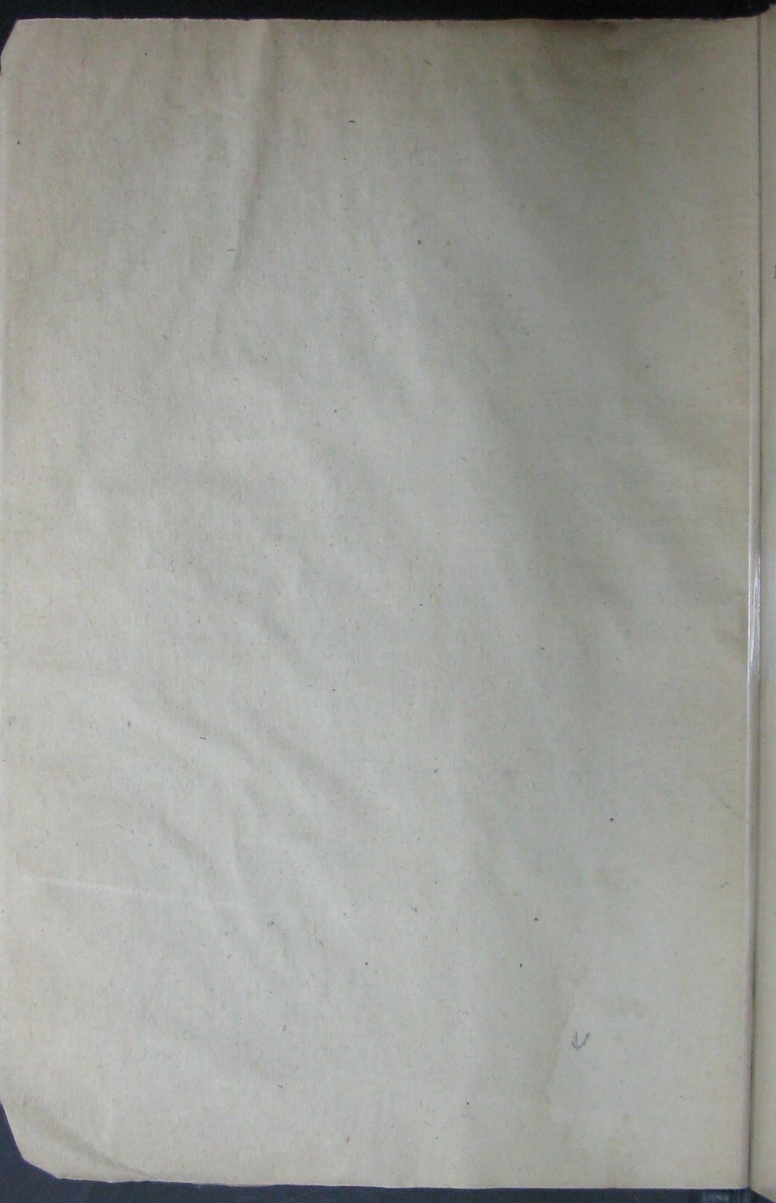

З М І С Т

	Стор.
Гр. Саченко — Західний рейд. Поезія	5
Ів. Сенченко — Клим. Кіно-повість	7
В. Сосюра — Бабуся. Поезія	34
Микола Бриль — Проста лінія. Повість	36
Степан Олійник — Бригада Шмідта. Поезія	52
М. Тардов — Кінець Охотського полку. Роман (продовження)	53
Євген Фомін — * * * Поезія	68
Бруно Ясенський — Джімі Кларк на вежі світу. Розділ з нового роману	69
С. Пилипенко — Валіза. Байка	90
 Ів. Кулік — Новий етап радянської літератури	 91
Проф. Ол. Білецький — Гете з погляду нашої сучасності. Стаття	103
Ол. Б. — Російська гетеана. Замітка	116
М. А. Рубач — Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії „трудового народу“ Стаття	118
М. Ш. — Економічна криза на Балканах. Стаття	127
 Б. Антоненко-Давидович — Степан Васильченко. Некролог	 133
М. Степняк — Володимир Гадзінський. Некролог	136
Хроніка	139
Бібліографія	154

Т. Зикеев — Гнат Хоткевич. „Камінна душа.“; Ф. Бурлака — Василь Атаманюк.
„Крізь кривду й кров.“; Ф. Б. — Н. Кобринська. „Ядзя і Катруся.“; М. Гаєнко —
Александр Гатов. „Стихи“.

Лист до редакції.

ГР. САЧЕНКО

ЗАХІДНІЙ РЕЙД

(Ритми)

Стомлене тіло
І рапавий піт,
І милом запінені коні.
...На Захід,
На захист—
Ритми копит,—
Не потурай, конник, нікому!

Під ноги —
Улєсливий снігу димок
Зривають розпалені коні,
Настирливий стукіт
Побіжних думок:
— По конях! —
Погоня, погоня!..

І скаче захекано
Збоку нас ліс,
За лісом — село і дівчата.
Нас три дні
Вколисують коні в сідлі,
Нам три дні
Просторами мчати!

І сонце на пружі
Загрузне, замре,
І місяць над нами — набоем.
Мій коню, не видай:
Не скінчимо рейд —
Загинемо
Разом з тобою!

Сухий переметами
Сунеться степ
І зоряний дзвін
Долітає до скронь,
А серце у грудях
Росте і росте —
Викрісує в жили
Холодний вогонь.

На гору, на гору.
У бік — навання.
І влипли остроги
У боки коня ...
А зверху над нами —
Вітрів карусель
І місяця вбілений бубон.
І захват на Захід
Несе і несе
В атаку
Незнаних ще рубок...

На гору, на гору,
На гору — у ристь,
— Будьонівці — пісню! —
(Свистить) — не журись!

І той, хто недавно —
Фабзавець, пастух,
Що мавив про поле
Жорстоких боїв,
У кого і слово,
І мужність ростуть —
Він виплекав пісню
У серці своїм.

І пісню виводить
Комсотні стрункий
Із піснею рейд
— Уперед і вперед:
— На Захід несемо
Утрете клинки —
Це буде останній
Будьоновський рейд!..

Грими ж його пісня
І в ритмах топи
Підків перестук
За Проскурів,
Аж поки не ляже
На такти копит
Команда:
— Скінчили ... За-курюй!..

КЛИМ

Кіно-повість

КАРТИНА ПЕРША

Майдан. Сільрада. Навпроти млин артілі ім. Т. Г. Шевченка. Тут працює двигун. Бля двигуна комсомолец Данило. Клим, його помічник, — сіренька мало помітна фігура. Коли він і впадає у вічі глядачеві, то лише тому, що, вибравши вільну хвилину, не гаючи часу, відразу ж береться до книжки. Зокола видно, що це технічний довідник. Сторінка розгорнута на молотарці. Продовжний і переречні перекрої, малюнки окремих деталей.

Мізерний комсомолец Клим і велетень Тарас із артільної кузні. Погляд згори униз. Що це? — Це книжка, а ось у нас буде така машина. Малюнок: велика мологарка до двигуна. — Це добре. Але при чому ж тут книжка? Клим пояснює, що це довідник і по ньому легко можна вивчити яку хоч машину. — Бай-дуже. Чепуха. Дурниця! Тарас призириливо махає рукою і показує на свій безумовно красивий і сильний лоб. — Не там, а отут має ховати свої знання майстер. — Так, але доведеться і вам колись до книжки. — Мені? Тарас дивиться на Кліма, і всім стає ясно, що цього з ним ніколи не трапиться.

В сільраді. Кімната комсомольського осередку. За столом працює секретар. Відчиняються двері. Один по одному входять комсомольці. З теками і звичайно не всі, бо ось цей — Остап Перепічка навіть з портфелем.

Першим до секретаря підходить, скажімо, сільський активіст Іван Лисенко. Він розгортає теку і віддає реєстр секретареві.

Це передплата на першій сотні. Охоплено 96% господарів. Суму реалізовано на 100%.

Другу сотню має Остап Перепічка. Портфель. Розкриваються хитрі замочки. На столі всі реєстри. Але жодного прізвища і так само жодної цифри.

Мовчазний погляд у притул.

Портфельчик звивається. — Алеж...

— Ви знаєте, що таке опортунізм? Портфельчик виправдується, широко розводячи руками.

Секретар не слуха далі. Вікно. Млин. Двигун. Клим. — Гей там, товаришу Кліме.

Клим у кімнаті. Йому з'ясовують, що треба. — Реалізувати ось це. Клим вивчає реєстрика. — Клим все розуміє і йому все ясно. Він зробить. — Єсть! І Кліма нема у кімнаті.

Голова артілі ім. т. Шевченка Іван Калістратович Губа, сидить за добрим столом. Тут, звичайно, мусить бути багато паперів. Не менше їх і в рахівника. Лука Аркадієвича Притики. Ось мелькнула інструкція про відрядну систему. Лука Аркадієвич не може сам вирішити, що з нею робити. — В архів її, — наказує Іван Калістратович, — туди. „Туди“ — це найнижчі скриньки у шафі. Запилені, засмічені, безладно завалені паперами. Інструкція і відозва упала в домовину. І все. І нічого особливого не трапилось. Голова, як був, так і лишився тихий, лагідний. Не змінився і Лука Аркадієвич: тільки обтрисив пилок, що налип на руки,

обмахнув zarazом штани і піджак і знову сів за свою новісіньку шикарну конторку.

Надворі навколо управи артілі садок. Тут купками лежать артільці, чекаючи наряду. Підводиться тітка Явдоха. Прикладає руки до очей, дивиться на сонце. Пізно. Час до роботи, а нарядів нема. Серед присутніх легкий рух. Одні бентежаться вкупі з Явдохою, іншим наплювати на все. Лежиться, то й лежи. Олексій, Явдошин чоловік, теж такої думки. Він підходить до жінки, бере за рукав. — *Сидай, не термисися.* Тітка Явдоха нічого не каже. Обертається і йде до управи. Олексій широко розтуляє очі і робить крок за Явдохою.

Притика Лука Аркадієвич зривається із-за конторки. Тітчині Явдошини плечі вже у нього в руках, тітчина Явдошина фізіономія вже дивиться в пристінки. Скандал. Губа Іван Калістратович не терпить ніяких скандалів. Він м'яко встає, м'яко йде, м'яко одхиляє ретельного рахівника, м'яко кладе свою руку Явдосі на плечі, м'яко питається, в чому річ. — Це обличчя артільного батька; перед ним не закривши, не наслідують згадати не те, що сто, а навіть одного чорта... Бурю в спідниці приборкало єдиним духом.

— Наряди? Час на роботу?.. Ідть, зараз зробимо!

Тітка Явдоха ні в сих, ні в тих і не знає, що робити. Чи гніваться, чи бути тихо.

Оголошується наряд. Сорок душ на буряки. По тому йдуть прізвища. І кого назива, той підводиться і одходить набік. Це переважно діди і баби. Молодь лежить у холодочку.

Килина, мати комсомольця Кліма, вже повертається з поля свідати. Хтось із гурту гукає.

— *Кидайте індивідуально, а ходіть до нас у артіль.*

Баба Килина зупиняється. Мирить очима сонце, мирить і людей і, не сказавши ні слова, пішла.

Олексієві, Явдошиному чоловікові, стукнуло сорок п'ять. Йому прикро й образливо йти на роботу, на буряки, на дівчачу роботу, тим часом, як ці лежать собі в холодочку. Він висловлює це в голос і його підтримують інші. Поволі зчиняється колотнеча, мало не бійка. Знову скандал. Тоді Іван Калістратович встає із свого спокійного стільця. Як і раніше, хода його — втілення душевної рівноваги. Іван Калістратович підходить до Луки Аркадієвича, тепло кладе йому руки на плечі і тепло ж говорить:

— *Ви щось круто загинаєте, друже!*

Лука Аркадієвич береється за серце. — *Не можу з цією хатою!*

Іван Калістратович ніколи не був за лікаря. Але ясно бачить, що у Луки Аркадієвича пропасниця і жар. — Треба заспокоїтись. І будувати, і валити треба з холодною кров'ю. Кричіть „за“ завжди повсякчас, де лише можливо, але валити треба мовчки, спокійно і без скандалів. Дивіться на мене.

Іван Калістратович серед збурених артільців. Постава його — безконечна м'якість і терпечь. Він стоїть і по-батьківському чекає, поки буде тихо. Йому говорять всі zarazом, його інформують з двадцяти кутів zarazом. Він все і всіх слухає. Розказали, вилили душу, заспокоїлися.

— *Ну, і що ж тут такого,* — спокійно дивується Іван Калістратович, — *наряд роздано вірно. Хай старі п'януться на буряках, а молоденьких приберіжимо до жнив.* А тоді вже утримо їм табаки.

Це був класичний присуд. І Соломон не зробив би інакше. Бунтарі узялися за сапи і пошкандибали своєю дорогою. Молодь вільна гуляти до жнив.

Клим виконує наказ осередку.

Клим і його мати Килина.

Клим у артілі, а його мати, як ми вже знаємо, — ні.

Домашній антагонізм.

Клим весело і щиро вітається до матері.

Бабуса одвертається, ніби не чує.

Вишня. Розкішна, пишна; ягід тутечки, як зірок на небі, і до тогож, — одна краща за другу.

Комсомолец, артілець і бабин Кишинин син, Клим, однією рукою тримає палітурку, а другою тягнеться до ягідки.

Це зауважує бабуся. Підходить до сина, бере його за плечі і жене геть.

— *Твоє в артілі.*

— *Але ж, мамо.*

Обличчя сердитої мами враз робиться більш, ніж суворе.

Хлопець відступає, дивиться на матір і механічно сідає за стовпик під тією ж самою вишнею.

Та виявляється, що цей вчинок, як і попередній, є акт порушення священного розподілу на „мое“ і „твое“. Себто реальніше:

бабине Кишинене все дворище і город, і садок, і хата, і стіл і лава, а Климове— ось оця доріжка від хвіртки до хати, а в хаті он отой чуланчик і нічого більш.

Ледве стримуючи усмішку, Клим просить пробачення і водночас зазначає:

— Я, знаєте, той, — не в своїх, а в громадських справах.

Бабуся офіційно вклоняється і показує рукою на лаву. — Сідайте.

Сіла й сама край столу.

Клим розгортає свою палітурку.

— *Так от, мамо...*

Бабуся зривається. І всі рухи її ясно кажуть: „Мамо“, — це по-домашньому, тим часом між сином і матір'ю зведено всі геть рахунки. Клим розуміє свою помилку і виправляється:

— *Так от, громадянко мамо, діло таке* (і лише ледве-ледве сміється!)

Кирина слухає уважно і в такт розмови киває головою.

На столі реєстр. Климовою рукою написано;

І. Кирина Височиненкова...

А рукою Кишини проти „суми“ — десять палиць, кілочків.

Це значить — десять карбованців.

Покійні Кишинини тато розписувалися ось так: +

Петро, Климов батко, а Кишинин старий, трішки інакше,

а саме: X

Сама Кирина, щоб завжди пізнати свою руку, пішла далі: ≠ Це підпис тільки її і нічий інший на всьому білому світі.

У дворі Перепічки Василя. Під вишнями стіл. Сидять: Остап, Василь, його вірна подруга Софія. Вечеряють. На столі більш, ніж досить припасів. Їсться з апетитом. Та ось із-за тину мов би мелькнула тінь. Тривога. Двоє людей схопились, понаставляли козирками руки. Сумніву немає. То з вулиці поза тином іде Клим, — тільки миготить картузом. Остап похапливо біжить до хати. Василь усім тілом заступає стіл. Софія тим часом хапає вечерю і приховує її під куші. На столі окріп і маленький окраєць хліба.

Клим з'ясовує суть приходу. Василь безпорадно розводить руками, немає, мовляв, нічого ісінько, не те, щоб грошей, навіть їсти... — і показує на порожній стіл.

Софія журливо підперла щоку рукою (бачила таке колись у якійсь малоросійській трагедії).

У Василя є ще собака Рябко. Щодо господарських нестатків, то він дозволяє собі мати іншу думку. Наприклад, куші. Що за божественний аромат повіває звідти; щось безмірно приємне, а тим часом бузок вже давно одцвів. Куші. Цілий натюрморт: хліб, сало, масло, яйця, полинь, зелене листя. Рубенс у виконанні Сезанна!

Рябко біжить прожогом повз наших знайомих. І в роті у нього половина натюрморта.

Рябко.

Василь — літера О в висоту.

Софія — літера А широкіше, що непомітно переходить в У.

Тоді Клим показує на Рябко і співчутливо накинує головою: — *І кажете після цього, що мусить бути щось на столі?!*

З літери „О“ довгої Василь переростає у місяця останньої фази. Він навіть не червоний. Кіно не показує багрецю, воно бідолашне має діло лише з рухами і в даному разі з скаженством. Але воно (скаженство) більш внутрішньо-напружене, ніж метушливе. Його символізує жест і розкрита хвіртка.

Дальше дворище. Селянин Іван Чорногорець і Клим. Є люди закону. Все, що висуває громада, мусить бути виконано і — безапеляційно. Чорногорець порається біля гною, але забачивши людину з палітуркою, встромлює вила, витирає об штани руки і весело йде назустріч гостеві.

Стіл. На столі палітурка. Чорногорець розгладжує аркуш рукою, слинить олівець, приміряється: низько і набік схиляє голову. Так, це не так собі підпис. Це пронос, сам по собі найприємніший і у найвищій мірі. Це божественний акт. Це вище самоствердження. Я пишу — значить, існую. Я — це Іван Чорногорець, подібний до тисячі людей інших і тим часом такий окремішній, — ось саме оцей синьоокий, з рудими вусами, мускули і череп повні того руху, — що є найскладніша із проблем людського знання. Літера стелється біля літери.

Іван Чорногорець 41 карбованець.

Сорок один тому, що ця цифра є символ неповторності. Ось стара Килина Височиненкова, Климова мати. Чорногорець рахує кілочки і усміхається, — *ця десять*. Десять кругле число і ніщо більше, як яйце серед мільйонів інших яєць; Василь Перепічка... Чорногорець повів пальцем по лінії і... аж підскочив, підійняв голову і подивився Климові у вічі.

— Не дав нічого? І одсунувсь до стінки. Потім устав і пройшовся до печі. Взяв живими пальцями вогонь (жарину) і припалив папіросу.

— *Пече! Отут пече!* — і ткнув жариною у свої власні груди.

Дворище у Луки Самійленка. Вся родина у хлівці і біля хліва. Сам господар, високий, колосальний селянин із довгою жирафоподібною шиєю. Він нервово розбовтує у відрі якусь рідину.

В дверях, схилившись на косяка, плаче жінка.

В хліві лежить тяжко хора корова.

Поруч стоїть перелякана семилітня Оля. Їй за спідницю держиться маленький братик.

Зовсім мале повзає біля материних ніг. Це — спокійне за всіх. Коли додержуватись афоризму, що все створено на потребу людині, — тоді шматок глини не мусить бути гірший за інші речі.

Оператор показує, яка на смак глина.

Клим якусь секунду дивиться на всю цю історію і її йому досить, щоб зрозуміти, у чому річ.

Корова — Оля — господиня, господар.

Відро, — повне курячого гною.

— *Що це таке?*

Лука торопко, майже з містичною надією дивиться на гостя:

— *Кажуть, що може допомогти...*

Клим з твердою поспішністю одбирає в господаря палицю.

Різкий удар ноги і вже на землі уся цілюща рідина.

— *Ветеринара! Віз — і найшвидше!*

Вся родина кидається: хто до воза, до хомута.

Віжки. Черезсідельник. Сідьолка...

Клим на возі.

Повітка. Двері. Ветеринар.

На дворі лишилась Оля і двоє її підшефних хлопців.

Середульший плаче.

... Усі з інтересом, ба навіть з напруженням дивляться на повітку.

Зрештою перший виходить ветеринар. Клим зливає йому на руки.

Оля несе рушника.

— *Вона вже не здохне?* — цікавиться дівчинка, дивлячись ветеринарові в лице.

Обличчя у дівчинки повне сумніву.

— *Ні,* — переконливо тверде і спокійне.

— От бачите, тату! Експресія і радість, що виливається в радісні дитячі скоки.

А тато стоїть біля повітки увесь мокрий з напруження і радості: то солому підіб'є на возі, щоб ветеринарові було краще сидіти, то знову розгорне її так, як і самому не хочеться.

В хаті за столом. Лука нервово ставить біля свого прізвища у реєстрі 100 карбованців.

Клим хоче згорнути свої палітурки.

Молодиця. — Е, ні! Похапливо риеється, одвернувшись набік, у пазусі. Виває вузольчик. Розв'язує.

Червонець на столі, а молодиця показує пальцем на книгу: пишіть і мене.

Біля ніг у неї Оля. Трегься і мнеться. Зрештою не витерплює і щось шепоче матері на вухо.

Та заперечливо хитає головою.

Але Клим уже зрозумів, у чому річ.

— *І ти теж хлещи.*

— Хочу! І кажучи це, простягає Оля руки і викладає на стіл те, що так міцно (аж пальці спітніли) там переховувала.

Стіл. Реєстрик. І зверху новий і зовсім блискучий, ясний, як сонце п'ятак.

Далі. Тут живе Хвалимон Чорногорець, брат Іванів. Він уже через тий побачив Кліма.

В хаті. Хвалимон, його стара, дівка Пріська і двоє дітей. Хвалимон дає розпорядження.

До дівки: Прикинись хворою.

Входить Клим.

На лаві з заплушеними очима лежить Пріся.

Хвалимон „тяжко зажурився“.

Клим пояснює візиту.

Хвалимон хитає головою, мовляв, дівка хвора, і геть все витратили на ліки. Але, очевидно, Хвалимонова витівка не пройде. Він не зважив, що Клим не тільки активіст-комсомолец, а й молодий хлопець, що доконечне знає не тільки всіх здорових дівчат, а й тих, хто оце має видужати. Клим у ролі цілителя Пантелеймона, чи кого там. Отак поважно говорить з Хвалимоном і, непомітно, щипа Прісю за ногу. Пріся не здержалась і чмихнула. Схопилась. Вилетіла з хати. Клим без краю здивований. Хвалимон червоний, як рак. Значить, оце ти так допомагаєш індустріялізації країни?!

Хвалимон, вирішивши, що лихові не зарадиш, маше рукою, витирає з лоба піт і береться до реєстру. Взяв олівець, прихилився до паперу, як це роблять малописьменні, і, поглядаючи знизу вгору, береться торгуватись: показує на пальцях.

— П'ять досить? Клим устає і складає свою палітурку. Ну, десять! Клим надіва картуза і простує до дверей. — Ну, п'ятнадцять, ну, двадцять! Ах боже ж мій! Та Хвалимон же тільки жартує. Ну, й гарячий же хлопець, оцей товариш Клим! Сам одбіра теку і пише: 20.

Три вечори працював Клим і аж зрештою кінець.

Останній двір. Тут живе Хтодось Пилипович Халява. Колись якісь мудрі хвилозопи дуже багато днів і ночей ламали спину над проблемою, що, мовляв, кожне назвисько (отже і прізвище) ховає в собі, так би мовити, внутрішній сенс речі. Розуміється, це була чистісінька собі бредня. Проте мусимо визнати, що не зовсім. Ось перед нами Хтодось Халява. Що таке Халява? Халява є, перш за все халява, себто щось таке, знаєте, про що важко навіть щось певне сказати: Халява — та й годі. Він, Хтодось Халява, здоровий, мабуть дуже міцний, але і водночас щось кволе, власне, таке, що не знає, на яку стати. Ось основне питання сьогоднішнього дня: колгосп.

— *Записатися, чи ні?*

Маруся. — це ота весела і моторна Маруся, — каже:

— *Ходімо, ось ходімо, тату. Там, знаєте, так хороше!*

Хтодось за потилицю.— Та хто й зна, та як воно буде, а що скажуть добрі люди (сіріч куркулі)?!

— *Та навіть вам, тату, люди. Ви мене слухайте!*

— *Га? А хіба?... совітуеш?*

— *Ну, звичайно!*

Хтодось Халява сидить і думає.

Тим часом у двір заходить Клим. Вітається.

І Маруся каже до Кліма.

— *Чи ти бачив ось такого тата халяву, як оце наші тато?*

Халява чухає потилицю.

— *Ну, а скажи ж, що воно там буде в артілі?*

Під коморою у Хтодося Клим наглядів ців. Каже: Оце у вас такий інструмент, а у нас буде ось що...

Клим розгортає свого довідника і показує Хтодосеві, яка в артілі буде молодтарка. Вже виписали. В дорозі. Це все Хтодосеві подобається.

Він задоволений і хорошиться. Помічає це і каже тоді Маруся:

— Ви хоч би причепурилися, тату, а то всі люди, як люди, а ви хто й зна що!

Хтодось лапа себе за бороду і голову. Чухається. Та хто й зна, все той, ніколи...

Клим сміється і підморгує Марусі. Маруся зникає у хаті і виходить звідти із ножицями.

Клим у ролі парикмахера. Обв'язує Хтодосеві голову в кружок ниточкою і підрізує, як велить звичай дідів. Підстриг голову, причепуїв бороду, вуса розчесав і накрутив, мов би в того імператора Вільгельма,—ще й підморгнув,—от так колгоспник—перешь".

Винесла тоді Маруся води, папір і олівець. Помив старий руки, сів, як мінистр, за стіл, і написав:

Заявлення до артели

Горова у мене одна, хіть один, плужок, дві борони і віз, а також сім'я моя складається із трьох людей і всіх нас просимо прийняти до вашої артели.

Х. П. Халява (навіть із розчерком)

Кінець картини першої.

КАРТИНА ДРУГА

Місто.

Базар.

Люди з кошиками.

Ось: молоко, сірники, крейда, вугілля, цибуля...

— *А де ж тут картопля?*

— *Чи немає у вас картоплі.*

— Ні,—відповідають рухами голів продавці: тут, там і скрізь в інших кутках.

Вже знайомий нам селянин Василь Перепічка, його жінка Софія, Остап, стой жевжик,—костюмчик з портфеликом. Тільки він тепер не такий:

Сидять на візку.

Візочок. Нікудишній. Закритий рядниною. Шкапа. У мотузях наритниках.

Жує соломі.

Остання біднота,—таке вражіння від знайомства з усім цим реманентом.

Але не вірте,—це мімікрія.

Зверніть увагу на Василя і його очі:

Вони так і нишпорять по порожніх людських кошиках.

Юрма. Ось вона розтікається межі возами.

Тут на нашому пляні біля Василя лише троє—четверо.

Але далі знову, ніби розбившись хвиля, люди стікаються назад.

Тоді Василь обережно, майже непомітним рухом, одкидає рядожку і веселе підморгує синові.

Павза,—повна глибокої внутрішньої насолоди.

Натюрморт.—Картопля в сонячних променях і в променях людських очей.

Ціла гама найрізноманітніших і, безперечно, найширших посмішок.
Найхарактерніша: хитра, мовчазна із-під брів у тієї міщанки, що розчепіривши руки на всю ширину візка, уже скільки сили тукає:

— Я! Я перша побачила!

Тискнява. Міміка. Жести. Рухи.

Василь із блаженним спокійним смішком спостерігає цю картину ізверху.

Підставляється кошик.

— Сипте!

Остап, Васильов син, накладає повен салдатський казанок, затуляючи руками товсте дерев'яне денце, вставлене майже на середині мірки.

— Скільки?

— Два карбованці, — відповідає завчасу вже готовий до опротестування цього вироку Василь.

Остап мірить, аж піт йому котиться. Василь висипає мішки.

Софія гребе гроші, навіть не розгортає кредиток. Карбованці, трояки, п'ятірки так і плинуть у пазуху, жужма, мов в осени листя в мішок.

Інші ради. Тут борошно. Василь із батіжком і Софія стежать.

Одважується пуд.

— Скільки?

— Сто!

У Василя аж темніє в очах, а Софія береться за серце. Вона дивиться на борошно і на продавця. У того повні грошей не лише обидві бокові кишені, а й пазуха.

Нема сумніву: десять пудів — чотири сотні карбованців.

Людина з мішком за плечима вже два кілометри йде в темноту. Це твердження для оператора набирає майже непереборних труднощів. Він мабуть одмовиться з ним рахуватись. Але людині з мішком немає до цього діла. Єдине, що вона відчуває, це вагу, їй угинаються ноги й починають танцювати мускули, що керують усмішкою. Людина „сміється“. Від сміху їй темніє в очах. День закривається тьмою. В півті спіралями й колами, звідти і звідци, вгору і вниз і в усі сторони снується сто, двісті, триста мільярдів нікчемно-маленьких жаринок.

Так Іван Чорногорець іде до млина. Клим і Данило зняли його ношу, але він іще стоїть опершись об стінку. Мускули йому ослабли і смикаються. Піт заливає очі, навіть труситься голова. В очах півтяма і золоті обручі.

Їх стає все більше і більше. Вони сплітаються в одну сіру масу, через яку мов у тумані, починають вимальовуватися картини реального світу.

Зрештою в дуже яскравій і переконливій формі перед Іваном Чорногорцем з'являється Василь, Остап, візок. Чотири пухлі мішки зерна.

Василь заклопотано підходить до Данила домовитися про діло.

Клим зламав брови.

Чорногорець широко ступає до Василя.

— По настоящому я не дав би тобі змолоти ані фунта!

— Як так не дав би?

— А от так — *доки не сплатиш позики, ні в млин ногою!*

— Нема такого закону!

— Є!

— Де?

— У мене в грудях! Ось тут! Понімаєш. Пече. Я останню копійку на будівництво. А ти що! На дурничку хочеш!

Тоді з гурту підійшли селяни і серед них Лука Самійленко (той, що з коровою).

— А й правда. Я підписався на 100 крб.

Я " " 25 день.

Я " " 40 крб.

Я " " 35 крб.

Я " " 50 день, бо, значить, артілець.

— Бачиш? Чуеш? Чому тобі такий привілей?

— На чужому горбі вийтати хочеш!

— Не дасть!

— Не дозволить!

Чорногорець бере Климову палітурку. — Пиши, бо інакше молоти не дозволимо.

— Так повірте ж! Йі-же богу нема, нема ні гроша!

Чорногорець сховав теку і став на дверях, і поруч нього виріс Лука Самійленко — троє облич в притул. Зрештою Василь згори вниз наслідкував:

— А ви що тут? Сторожі? Я не до вас, я до артілі!

Чорногорець був „індусом“, а Лука теж, і Василь знав, що говорив. Цей удар був безпомилковий, але становище врятував Данило. Непомітним для присутніх рухом, він зачепив підйому і двигун, грічі безнадійно кашлянувши, став.

— Що таке?

Данило констатував зіпсуття і сказав Василені: так що доведеться почекаати. Данило був темний, як ніч, і жоден рух не міг би стерти з його обличчя безмірного призраства.

Чорногорець з Лукою знали, що таке поразки, але відомі були їм і шляхи перемоги.

— Ти вірно сказав, — уперся Чорногорець всією вагою свого погляду у Василя, — що прийшов до артілі, але на цей раз покищо прийшли до неї ми, а не ти!

І взявши аркуш паперу написав.

До артілі.

Перед лицем таких людей, як Василь Перелічка, що в одній руці держить оливу, а в другій каменюку, ми не можемо стояти осторонь і просимо прийняти нас до Вашої артілі.

Іван Чорногорець, Лука Самійленко.

Передав Климові заяву і знову став на дверях.

Василь і Остап кинулися до воза. Поїхали.

Тоді двигун знову зачмихав весело і жваво.

Віз. Остап перебирає у старого віжки. Той, не розуміючи загадки, дивиться на сина. Остап, з виглядом власної гідності: — *Ув'язалися там! Не один же млин на білому світі!*

Широко розкритий рот. — А! — б'є себе по лобі Василь.

Ідуть вулицею. У воротах стоїть бородастий солідного типу дядько. Василь показує тишити коня. До бородатого.

— *Позику передплатив?*

Бородастий, намагаючись ухопити внутрішній сенс запитання, відповідає невизначно.

— *Ну-да?*

Василь, не звертаючи уваги на дядькове запевнення:

— А коли ні, то мерщій до млина, та не туди — киває в бік Шевченківською артілі млина, — а куди інде, бо завтра вже буде пізно.

Поїхав. Бородастий так і обкутився і, мов би ноги вломив, до комори.

Дворище. Вся родина зайнята біля коней, воза і збіжжя.

Через тин виглядає сусіда. Він стоїть над тином і поводить головою, мов вужак по воді. Вся метушня, що в дворі у бородатого, у нього як на долоні.

— Гарячка! Цей барбос знає все, значить, щось десь там є!

А коли так, то треба й собі лаштуватися. Одхилені двері в комору...

Паніка, мов би чума, перелетіла через все село. Одні за одними розчиняються задні ворота. Вози. Коні. Ристь. Повний тривоги галоп.

Чорногорець Іван вискочив за ріг — Ах, гад, розпроклятий! Він упізнав Василювого воза, що летів до „Машинотруда“. Клим ляснув себе по лобі: Ось як вони працюють.

Інші вози галопом і ристю летять до „Колпраці“. Вози і дядьки на мішках.

Характеристики:

— Гавриленко з 3-ї сотні — не передплатив ні на копійку!

— Теперця з 1-ї теж!

— Лавриненко з п'ятої так само.

Чорногорець Іван ухопився за голову. Тут щось швидко треба роботи!

І Клим відказав: — Попередити інші артілі, хай на часинку „поламають“ млини, доки не з'ясуємо у сільраді. Ну, швидко! І вони помчалися до сусідніх артілей.

Машинотруд. Працює двигун. Точиться зерно, сиплється борошно.

У відчинені ворота влітає підвода. Далі по вулиці видно їх ще, ще і ще.

Перший заїхав Остап з Василем і майже одночасно з ними, лише з іншого боку, показався Клим. Обопільні красномовні погляди.

Клим підходить до мірошника. Це старий дідок-баптиста на п'ятдесят відсотків Павло, на п'ятдесят Петро і лише на сто те і друге і третє вкупі. Клим підходить до нього і непомітно накинув головою на Василя і на інших.

— Це ті, що не передплатили державної позики; група сільського активу, до з'ясування справи в сільраді, пропонує вам тимчасово „поламати“ двигуна.

Святий чоловік є людина закону:

— Бамажкю, бамажкю, добрий чоловіче, а без неї млин не ламається.

Він це сказав необережно, — навмисне і так голосно, що Василь аж підскачів:

— Як ламається?

— Чого ламається? — підскачили інші.

— Млин працює і буде працювати!!

А от товариш сільський активіст каже, що йому треба чогось поламатись.

Свята, але не наївна простота!

У Клима встромилися десятки очей. А Остап, отой комсомолець з голочки, наблизився й прошипів понад саме Климове вухо. — Ти, гад, тут докрутишся, доки тобі ламають ратиці.

Клим перевів на Остапа погляд і в ньому вмістилась безодня призирства. — Ти... активіст, комсомолець!

Остап зняксовів, навіть присів під тим поглядом, та вчасно відчув допомогу.

— Та чого ти дивишся на нього, бий! — гукнув бородатий дядько. І Остап плигнув. Це був смертельний скок. Але промахнувся. Його кулаки засвітили в повітрі, а фізіономія з усієї сили напоролася на Климові лікті.

— Кар-равул, убивають, хто в бога вірує, рятуйте!

Остапове волення було закликком до розправи. Людська маса перетворилася в один суцільний вихор.

Клим закривавлений упав на землю.

Остап, що був полетів від удара на землю, намацав молота, схопився.

— Пустіть! Пустіть!

Вільний біг картини затримується. Клим. Кров змішалася з землею. Над ним щораз вище здійснюється молот. Дядьки злякано відступають. Ховаються один за одного.

Момент. І вже навколо нікого. Всі на возах. Тільки на порозі зовсім не в апостола-Павло-Петровському настрої старий баптист. Він стоїть і нижня щелепа настукує йому божественних мелодій.

Молот в сеніті.

Внизу. Чорненька пляма. Власне не пляма, а отвір, навіть цівка. Рука. Пальці твердо лежать на собачці. Цівка несхибно зводиться на лінію, що йде лежи очі Остапові.

Очі... в них увесь Остап перед лицем божевільного жаху. Дикий скок назад. Ще один.

Так утікають від лица смерті.

Далеко показується гігантська постать жирафоподібного Луки. За ним ще люди.

Клим підводиться. Витирає рукавом кров з лица. Пробує по черзі руки, ноги. Цілі. Підвівся.

Жирафоподібний Лука дивиться на Кліма і молот, що в нього біля віг.

— *Живий.*

Клім стверджує це рухом голови.

— Як же це ти врятуєшся.

Клім простягає руку. Долоня. На долоні якась стара поржавіла рурка.

В останній момент він її якось намацав під ребрами.

Пригода біля млина розбуркала куркульське болото. Біля Василеної хати цілий мітинг. Орагоствує Софія, Остапова мати.

Попід хатами йде стара Килина, спираючись на палицю і як тільки додибала до громади, так баби й розсунулися на дві лави, одні під тин, другі під верби, ще й голови поскилявши, поодверталися геть.

— Здоровенькі! будьте, людошки добрі! — Та у відповідь ніже того слова, мов би в рота води понабирали. Зупинилася баба, глянула на людей і серце не здержало, такої наруги. То вдарила костуром об землю й аж затрусилася:

— Що ж це ви, добрі люди, позакладали вам, чи що!

І вийшла тоді наперед Софія і каже:

— *Яку звірюку скормила, така тобі й шант, стара вовчице!*

Сказала, повернулася спиною і всі зробили так само.

Взялася баба Килина за серце, упала на тин, далі звелася якось і вже на превелику силу допленталася до свого дому.

Килина у хаті. Розіслала на лаву ряднину і складає туди Клімове манаття. Купа вже велика і скриня наполовину порожня; і жадної вже Клімової штуки там немає, а однаке, чогось не підводиться Килина, не закриває віка, не зводить кінця ряднини у тугі і міцні вузли.

Вона сидить і схилилася, і в руках у неї маленька, маленька пара: Клімочкові штанки і сорочечка. Клімова сорочка і штанці навперемінки: в Клімовому вузлі і в скринці. Але їм, очевидно, немає місця ні там, ні там.

Піч. Вогник.

Баба сидить проти печі на ослоні і стежить за полум'ям. Полотно чорніє, димить, береться вогнем.

Ніч. Тінь. Іде Клім, ледве волочить ноги. Ще тінь. Це відділює від тину Остап. Безнадійно прибитий, зупинився перед Клімом.

— *Друже, брате, прости, не дай загинути молодому!*

Клім спирається на тин, дивиться на Остапа, а той схилився, зігвався, маленький, жалкий.

Клім мовчить нерухомо.

Тоді із-під тину відділяється ще одна тінь. Мати (Софія). Скорб і любов, і тривога просочили її єство. Розширилися очі. Підіймається грудь. Простягаються руки.

— Сину, сипочку! Вона на колінях, обіймає Клімові ноги і від швидкого поруху їй розстібається пазуха і звідти валяться, падають гроші. То Софія однією рукою тримає Клімові коліна, а другою похапливо нишпорить по траві. Клім цього не бачить. Він нахиляється, підіймає Софію. А та валиться, ніби не в силі, а тимчасом загрибає з травини останню трояку. Остап. Це вже не покірний прохач. Руки. Тисне кулаки. Вагання вдарити. Ні! Не наслідуються! Лише мовчазно загрожує. Клім не бачить. Каже:

— *Про це буде розмова у комсомолі.*

Клім іде до хати. Двері. На одвірок схилилася Килина. В руках у неї Клімів вузел. І рука показує: геть!

Клім у садку під вербою. На нього світить місяць. Пливають, кучерявляться тіні... Хлопець втоплений спить.

КАРТИНА ТРЕТЯ

Збори осередку. Усім видно, що Остап — агент куркульні в комсомольських лавах. Чи місце йому тут?— Ні!— кричать сотні піднятих угору комсомольських рук. В дверях Остапова спина. Він бадьориться. Вулиця. Сам. Що ж тепер робити? Клясовий суд — не жарг.

Остап і Василь. Остап уже не герой—і з його постаті батько бачить, що їхні справи погані. Остап. Далеко видно ліс. Остап дивиться туди. Ліс зуміє захистити Остапа від клясового пролетарського суду. Василь, Остапів батько, міркує, що ще не все пропало. Він ще спробує пошукати порятунку.

— Де?

Це знає Василь.

В осередкові збори йдуть далі. Остапа викрито — це вірно, але не треба складати рук. Так говорить секретар осередку. *Навколо багато проривів і хиб. Ось артіль Шевченка.* Секретар осередку дивиться на Клима. Там дуже погано. Клима мусить допомогти артілі стати на ноги.

Клим гадає, що він зробити це зможе.

Івн Калістратович Губа у себе вдома. Їхня донька Оля дбайливо затуляє вікна, а мама становлять на стіл печену курицю, макітру з варениками і ще щось в цьому ж стилі.

Сімейне інтимне коло, де так приємно, захисно і привітно. Куриця в міру пропечена, вареники в міру помаслені, сметана в міру присолена. Що ще треба людини! Здається жив би отак сто літ, нічого і нікого не знаючи!

Алеж, хіба ж це ті времена!

Не вслигнеш сісти до столу, як трах-бах-тарарах несе чортяка, як не секретаря, так правління, як не правління, то так артільного дядька Панаса.

Словом правомірне течення времени знищене до тла, і Іван Калістратович живе виключно темпами.

Темпи в інтерпретації Івана Калістратовича: упоратись з вечерею треба доти, доки хто не набіг, а тому Іван Калістратович бере на виделку замість одного, — три вареники і замість двох крилець, — обсмоктує разом ще головку, хребет і дві ніжки.

Але скоро виявляється, що навіть і ці темпи цілком недостатні.

Справді, ще Іван Калістратович не встигли проковтнути і десять низок вареників, як:

— стук-стук-стук; стук-стук-стук — заторохтіла шибка. Правда, легенько, правда делікатно, правда з пошаною, — але все ж вона заторохтіла, і цього було досить, щоб Іван Калістратович удалилися в похвальній поспішності проковтнути рішуче і відважно всю решту вечері.

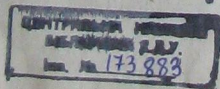
Так, це був не жарг, і Іван Калістратович закашляли, забухикали, заревіли як лев. І поки доня Оля вибивала йому кулачками по спині, дружина господаря дома взялася біля нечасного гостя. Вона обережно відхилила двері і, просунувши в отвір таким способом щілину голову, тихо запитала: хто там?

— Це я, — відповіла Василевим голосом Василева куриця. — І я, — додав його ж кошик, звідкіль задавакувато визирнув шматок сала і розбублено засяяли зубками десятків з трое яєць.

— А-а! Прошу, будь ласка, заходьте, заходьте!

По цьому Василь ще власноручно передав господині дома торбинку з маслом і з сиром і вже аж тоді низько вклонився і господареві дому цього Іванові Калістратовичу Губі, що стояв на порозі вітальні і простягав обидві руки в обійми такого милого, дорогого і давно жаданого гостя.

І ось вони обоє за робочим столом. Ми гадаємо, що немає рації переказувати тут, хто перший кого почав частувати, скільки і яких при цьому було виконано формальностей, як надпиває чарочки Іван Калістратович і як прицмокує при цьому Василь, — нас цікавить лише виключно той момент, коли ото приятелі, уконтентувавшись, взялися до справи.

Спочатку говорив Василь. Він, очевидно, говорив про Кліма, про млин і про борошно, про те, як його, Василя, комуністи змовилися заморити голодом, які побили бідолошного його хлопця Остапа, і як, зрештою той, не здержавши образи, кинувся на захист свого життя і що з усього отого вийшло.

Тоді Василь замовк і взяла слово Іван Калістратович.

— Погане ж твоє діло, — сказали вони без церемоній — і ще гірше діло твого сина Остапа. Скрутять роги і твердо.

— Але що ж робити? — обізався Василь, і видно було, як блідість своїм запиналом окутала його, до речі сказати, не зовсім „благороднее“ чоло.

— Є вихід і коштує він сто карбованців, — сказали Іван Калістратович без церемоній і простерли свою благородну длань у вичікальній позиції.

— Бійтесь бога! Рятуйте! — ударився об підлогу Василь і хотів вже був розвести свою філософію до безкраю, але Іван Калістратович, не бувши дурень, встали із-за столу і тихо і м'яко рушили у сусідню кімнату.

Так у практичний спосіб Іван Калістратович розтрошили філософію базарного діла. І ей підвівся з підлоги, виклав на стіл задану суму і філософоборець, ховаючи її у бокову кешеню, став говорити.

Від цієї мови чуб у Василя подерся догори і рогом полізли очі на лоба. Та Іван Калістратович не звернувся на це ніякої уваги. Вони сіли за стіл і, списавши за дві хвилини аркуш паперу, запропонували своєму клієнтові підписати. Текст говорив таке:

З а я в а

До артіль ім. Т. Г. Шевченка

Селянина Василя Григоровича Перепічки

Я, Василь Григорович Перепічка, вже остаточно пересвідчився і переконався, що жити в умовах індивідуального халявання, то значить котитися до лав контрреволюції, виходячи з цього переконавання, знявляю перед усіма громадянами нашого села, що хочу стати до лав активних будівників соціалізму і прошу прийняти мене до Вашої артілі.

Василь перечитав, переписав своєю рукою папера і скріпив його підписом. Входить Остап. Що ж він має робити? Іван Калістратович думає, що Остапові треба якнайшвидше тікати. — Куди втечеш? — Найкраще в Донбас. — В шахту? — з жахом питає Остап. — Ах ця молодь! Шахти — про комсомольські очі, а про себе — тікай куди хочеш, аби заплутати сліди. Остап сідає і пише:

„До осередку ЛКСМУ. Я нашкодив і їду на шахти викупляти свої гріхи...“ — Це переслати в КСМ, а самому на всі чотири сторони. — В Донбасі шукати не стануть. Всі знають, що там потреба у людях!

Клим їде. Його шлях до артільного дворища. І як йому раніше не впало в голову узятися ближче до артільних справ? Правда, він працює все у млині. Ось він: це музика, а не машина... (млин, порядок, чистота, машина працює, мов на показі!). Уперше в житті Клим чуває потилицю. Та коли діяти — то діяти! Наказ осередку треба виконати на всі сто.

Артільне дворище. Перше, що впадає Климові в очі: це стайня. Це ясла. Зробити їх можна так: забийте в землю сотні різнокаліберних кілків, заплетіть їх тим, що вам попадеться під руку: старими латами, глищами, столітнім хворостом, соломом, обляпайте кізяками і — кінець. Біля ясел стоять коні, а щоб вони не гризли отих дороговісних кілків, то голови їм підтягнуті вгору до жердки. І це вже не коники, а ціла виставка, парад. Так тримати голови можуть лише ті, кому грає молодеча, бурхлива кров!

А коли так, то стайничий Явтух може цілковито зайнятися собою, тим більше, що це не така легка справа. Стайничий Явтух хорий на шлунок. Він йому постійно болить. Отож, щоб затамувати той біль, Явтух мусить постійно щось жерти. Від цього Явтуха жене, мов на опарі. Ось живіт. Він уже такий, мов бочонок, так що нестачу пояса доводиться поповняти мотузяною петелькою, отак вершків на два з половиною. В даний момент свою хворобу Явтух залічує паляницею з салом. Пів паляниці і пів шматка сала.

Коням животи не болять і вони обходяться без „ліків“. Правда, гнідий, обірвавши повідки, догризає третього стовба, — але ж то ненажера. Стоїть стовб, — гризе стовба. Наклади бильця, — погризе бильця. Підстав чорта, — з'їсть і чорта!

Клим дивиться на цю картину і переходить далі.

Колодязь. На дві сторони дірчасті, сухі корита. Біля корит четверо-п'ятеро коней. Нюхають. Толцюються. Інше досмоктує бруд у калюжі, інші гуляють навколо зруба. Воронько зазирає у колодязь. Вигляд у нього задумливий і сумний.

Зате не сумує стайничий Терешко-водопоець. Він заклопотаний, не має часу сумувати, бо біля нього півлітра, оселедець і з пів паляниці. Випив Терешко, закукусив і взявся філософувати: „*От кінь. Тежє істота, а дурна! Дивиться на воду і не п'є. А це ж діло дуже просте*“. Терешко бере у рта шийку і наочно демонструє воронькові, як треба пити.

Дивиться Клим і на цю картину і переходить ще далі.

В холодочку на лавці, під вербою — третій стайничий Омелько. Це — людина з голочки. Особливо ж у нього чоботи. Таких чобіт немає, мабуть, на всьому білому світі. Омелько ставить ногу на лавку і змахує сукниною порох із чобота. Від цього чоботи починають сяяти ще яскравіше і в них, мов у дзеркалі одбивається увесь околишній світ: і сам Омелько, і верба, і коні... Але ці коні! Омелько дивується, як можна жити так неохайно: понапаскуджували під себе цілі гори, порозливали озера так, що якби не заважали животи, то затопили б по самі уші! От і ходи біля таких. Та Омелько не дурень. Хай там чорт ходить біля них, а не він. Ліг на лавку і милується з своєї трудової книжки. Зміст її не секрет: 538 трудових днів на рік, не більше.

Кузня. Звалище попсованих машин. Коваль Тарас тим часом ремонтує якогось хитрого кабріолетика.

За дворичем бурякова плянтація. Іде Клим і туди. Полільники роблять так: аби день до вечора. Серед них Явдоха з Олексієм, Іван Чорногорець, Лука Самійленко (жирфоподібний), Хтодось і Маруся.

Іван Чорногорець. Він гребе, як чорт. За ним Хтодось Халява. Того підганяє Маруся. Халява бачить, що і там присіли, і там, і з того краю. Хочеться присісти і йому — а Маруся не дозволяє. Ідеться до скандалу. Хтодось не крайній, ість він не більше, ніж інші, то чому ж за них буде працювати. Його підтримує дідок-філософ:

— Ко муна — то справедливість. Роби разом, ну як і сідати, то теж гуртом! І сідає, бо в третьому рядкові Григорій Карий закурює вже з півгодини і все ніяк не накуриться. Дивлячись на дідка-філософа, рішуче сідає і Хтодось. Сідає і решта. Хтодось невдоволений з артілі. Його просто підвели. Казали: *машини! Все будуть робити машини. А де вони? Нема! Ошуканство!*

Підступає Явдоха. *А ти ляж та ще подрігай і ногами, дивись чи не опадуть з неба!* За Явдохою Олексій. Він спочатку співчуває Хтодосеві, але далі рішуче оявдошується! Хтодось ніяковіє. Зібрався і сховався межі люди.

Сидять артільці купками, „відпочивають“. На всьому просторі поля, як краплини серед моря — лише наші майбутні ударники (дивись далі).

На попередньому пляні Маруся і Іван Чорногорець. Маруся поле — моторно, спокійно і рівно. Чорногорець у скаженім галопі. Він увесь сама лютя і переповнений нею до краю. Урізався у масив і потоків. Став, зупинився. Один у полі не боєць. Це стає ясно, ось тільки погляньте на тисячі непрополених рядків. Підходить до людського кола. Хочє говорити спокійно, але трусяться губи. — *Що ж ви сидите? Хто ж нам це зробить? — Сідай, більш як по 10 пудів, однак, не заробиш!* — Коли ви так будете соціалізм — до побачення. Чорногорцеві немає тут чого робити. Він тремтить з люті і біжить від людей.

Явдоха не тільки бачить розгاردіаш, а й хоче усвідомити причину цього явища. Це людина, якій після тисячолітнього сну може вперше проснулася думка і тепер працює з силою всепереможної стихії. Зокола Явдоха зовсім малопомітна людина, — тітка в спідниці на п'ять пілок, босі ноги, у зморшках обличчя, що зрослося із працею.

Чорногорець, утікаючи, напорюється на Кліма. Він увесь розпач, обурення, гнів. Він не говорить до Кліма, — кричить, ніби це Клим уразив його в саме серце. — Це не робота, це багно, це чорт, сто, тисяча чортів! Це вияв гніву стихійної несприятливої до розгорненого наступу людини. Він вогочь, полум'я, афект. Клим заспокоює його, довідується, в чому річ. Але Чорногорець вже немає, він побіг. Клим спангелічено дивиться в слід. Позертається йти. Шизидкий біг охолоджує Чорногорця. Він вертається назад. Він має сумнів: чи можна з такими ледарями збудувати соціалізм. Людини! Дай мені людини!

— То що ж — каже Клим. — Ходімо шукати.

Перша праця Явдох. У тій самій важкій задумі. — Ось вона та людина — каже Клим. — А ще? — Лука Самійленко! — Ще! — Хтодось Халаява, Маруса, Іван Чорногорець. — Я? А ти? — (погляд на дідка філософа). Будувати з ними соціалізм, будь вони прокляті! Ледарі!

Дідусь-філософ чує прокляття, що валяться йому на плечі. Дідусь філософ в образі. Хто ледар? Я? Дідусь філософ б'є себе в груди.

— Ти, — ти, ти, сто, тисячу раз ти!

Скандал. Стягаються з усіх боків люди.

Клим не вміє говорити палких промов. Але обставина надає йому сили і надхнення. Він увесь порив. Він кличе на удар, на штурм. Тоді виступає вперед Хтодось. Хтодось підіймає руку. Хтодось говорить. Він виливає свого образу. *Клим ка ав машини, а де вони? Де? Ось тільки голі руки і сапки. Але це ж вони мали і в себе дома.*

— Машини. Трактори. Ось вони, тут, у цій землі. А ну хай лишень усі візьмуться як слід, хай візьмуть у штурм лани й чи не Клим буде правий, — що вони тоді виростуть, як із води.

І Хтодось чуває потилицю і стає в рядок. І бурею вривається в ниву — Іван Чорногорець, енергійно наступає Маруса, посувається з своїм суворим чолом Явдох, Лука-Самійленко і десятки інших людей. Увесь колектив одна суцільна музика праці. Але її розриває різкий дисонанс. Дідусь-філософ і ще кілька людей спокійно сидять на канаві і курять спокійно, і клужки диму ясно тонуть у лазурному небі. І Чорногорець звергає на це увагу. І всі звертають на це увагу. І Явдох стоїть і мислить в тому напруженні, що віщує або перемогу безоглядну і рішучу, або важкий і трудний провал. Вона якого не говорить, тільки береться рукою за чоло. І Олексій, Яздошин чоловік, наслідує Явдоху в усіх деталях. Це тить її, що часом здоїться, але ніколи не губить свої подібності до оригіналу.

Дзвін на обід. Шабаш. Перший зривається дідусь-філософ. Ви кажете — старенький? Такі! Тільки літами, а не ногами.

Сонце тягнеться до квітки і квітка до сонця. Оце Маруса, Хтодосева донька. Це Клим. Вони зійшлися і стали на розмову. У них вже є спільні інтереси, спільні секрети, коли хочете. Так. Сумніву немає. У них великий секрет. Більше того — це ціла змова. Вони не йдуть, а біжать і їм сонце, трава і квіти стелять дорогу.

Дідусь-філософ уже в голови. У нього один вопрос і одна болізн: *Нема порятунку від Кліма, що бунтує людей.* І він не сам. І з ним Чорногорець, і з ним Хтодось, і з ним Явдох, — що чортом дивиться людям у вічі. Іван Калістратович слуха. Власне це не несподіванка. Такий час і таке оточення. Але й Іван Калістратович не сьогодні народжений. Він ласкаво одпускає дідуса-філософа, а сам іде до кухні. Дивиться в борщ, дивиться в кашу. *Мало м'яса і мало зсмажки.* Іван Калістратович не гнівається, — ні. Лише м'ясо і авторитетно воднораз вказує на хибу. Але кухар не може краще. Виходить м'ясо і мало сала. — *Пробрати пару коней,* — каже Іван Калістратович, — *і придбати парся і бичка.* Кухар замислився. — *Алеж це вже третя пара. Чим ми будемо робити? Чим? На обличчі Івана Калістратовича сяє сонце. Чим? — Мита людина, дитино моя.* — каже він, — поклавши руки свої оцій дитинці на плечі, — *а навіщо ж у Харкові будуться за всім на 5) тисяч тракторів? Навіщо? Скажи?* І кухареві нічим криві. Не з його, мовляв, розумом залітати в такі високості.

Артільний стіл. Повно людей. Всі наші знайомі, крім Кліма і Марусі (вони ніби замиготіли десь на стайні, але хто зна, може то й не вони!). Настрій не зовсім звичайний. Почувається прихована тривога. Губа вже тут і він вже це зауважив. Зовні він м'який і лагідний, як завжди, але лише на одно око, вухо і ніздрю. Другим він намагається уловити, яка і звідкіль іде ця тривога.

Непомітно, але настійливо він обмацує очима усіх артильців, і йому ясно, що дідок-філософ не помилився. Бунт сидить ось тут у цій купці де Явдоха, Черногорець. Самійленко, Хтодось. Ага! І Іван Калістратович уже на сторожі. Явдоха не попала його в несподіванці. Так. Вона встає і каже: — Отак, як живемо, далі не можна жити. . Олексій, Явдошин чоловік, злякано сіпа її за кошту: — Отак говорити і просто у вічі? Явдоха не звертає уваги. Важкі зморшки їй крають лоб. Це скеля, що падає, — обережніше, хто близько. Та Іван Калістратович уже готовий до бою. Він біля казіна з борщем. Він вивертає важкий шмат м'яса. Він підхоплює ополочником жирну юшку і вона летить, як янтар. — Ви кажете, немає порядку, хиби, жити не можна, а оце що? З неба? — Іван Калістратович тримає в руках папірець із станції, де повідомляється, що в адресу Шевченкової артілі вже прибула молотарка і станція просить товаришів артильців якнайшвидше забрати своє добро.

— Значить, і це виросло із нічого? І Іван Калістратович кладе папірець і дивиться на Явдоху, дивиться навколо, дивиться на всіх добрих людей і від цього п гляду добрим людям стає зле, як після неприємної провини. Якийсь Тимко зібгався в узольчик і став відразу нижчий травиці, тихший водиці. Пригнувся Панькові до плечика і шепоче докірливо, гойдаючи головою. „Г—і, лишечко. І хіба ж ото отакечки можна!“

Дідок-філософ з природи комік. Підліз під лавку, ухопився за живіт і регоче: хі-хі-хі. От здорово, от ловко.

І тільки Черногорець, Явдоха і інші їхні друзі сидять непорушно похмурі. І дивлячись на них, таким намагається стати і Хтодось Халява і Явдошин Олексій. Йому не до жартів, коли Явдоха заходить на грозу, коли на дві зморшки на лобі у неї налягло іще шість, коли лице у неї береться каменем і губи лягають одна на одну, як два важкі чавунні виливанці. І Олексій виристовується. І він уже дивиться строго.

І він явно мізерний, і він явно смішний, і він явно грізний, цей симпатичний дідок Олексій. Та він не герой. Ось нехай тільки поворухниться Клим. (Він уже прийшов і сів біля Олексія). Ось нехай він тільки підведеться. Стане... Таке ж фатально мо-оденке, таке ж крикже, а Іван Калістратович голова *жс!* І тоді Олексій перелякано кліпає віями, присувається до Явдохи і зникає Його немає. Є Явдоха і біля неї стоїть Клим. І каже: (бувають же такі сміливі і веселі хлопці!) — артильному батькові просто у вічі: „Так. У нас багнище, а не артіль“.

Тоді Іван Калістратович відкидається всім корпусом назад. Від цього поруху падають рогові окуляри. Та він не зважає і лише дивиться (окуляри підібрав уже дідусь-філософ і з пошаною кладе перед Губою). І в тому погляді все: і „батьківська ласка“, і гнів і докори.

— *То твої жс докази, мила людино? Виклади їх ось тут перед нами.*

— *Та бачите я їх забув біля стайні!* Публіка так і чмигнула у сотні носів. — Та чого ж ви смієтеся. Ось ходімо за мною. Клим вилазить з-за столу. За ним всі ударники і решта людей. Цкаво ж поглянути на тамті докази. — Ну, що ж отут зробиш — знизує плечима Іван Калістратович. Балаган! Алеж треба їти. Становище голови і „батька“ цих добрих людей — зобов'язує.

Знайоме дворище — артильне. Стайня. Стайничі. Явтух солодко спить. Над

нит плякат і на плякаті написано: „Ледар № 1“.

Терешко ж, — це теж ударник по... а щоб видно було по чому він б'є, то до плякату причеплено пляшку.

Людський гомін збуджує Явтуха. Він підводиться, солодко потягається і запитує в добрих людей: „Хіба вже обідати“.

Останній прокинувся старший стайничий: (над ним плякат 538 трудоднів!) і від-

разу ж поцікавився, як багато пороху понападало на чоботи. Він повитягав носки і в них відбилосся сонце. Ах, сонце!

Воно встає вранці і веде за собою трудовень.

— Та де там день. Два дні. І все це за важку працю.

І від цієї філософії зробилося радісно серцеві старшого стайничого. Він протяг руку під голову, щоб узяти квитка і не знайшов його там. Квитка з 538 трудоднями не було під головою і не було його ніде: ні в кишені тут, ні на травинці там і ніде, скільки бачило око. І стривожений хлопець схопився тоді на рівні ноги і відтак узявся обома руками за серце: 538 трудоднів стирчало у багновищі, тонуло в сечі, що стояла поверх кізяків. Це був крах. Це було ясно. І було ясно, що треба рішуче діяти. Стайничий, не поглянувши навіть в дзеркала своїх чобіт, плігнув у багновище. Він був як чорт.

І артильці побачили тоді ще й друге невидане видовище. Іван Калістратович, тихий і лагідний Іван Калістратович раптом перетворився в грозу. Для нього стало ясно, що стихія виходить із берегів, що є сили, які під нього підкопуються, діють, що це факт, що ця сила вже сконденсовується, що вона набирає надто реальних рис і що ці Чорногорці, Явдохи, Клими, навіть Хтодосі розпочинають вже наступ. І Іван Калістратович іде на контрудар. Все, що трапилось далі, сталося так швидко, що ніхто з присутніх навіть не встиг отямитися. Гучний і спритний ділок намалював на своєму обличчі гнів, здивування, навіть обурення.

Стайничі ледарі. Коні голодні, в стайні бруд. Ці люди не виправдали довір'я до себе. Чи місце їм тут! Ні! Ні! Ні! Тисячу раз ні. Геть до диявола, на буряки під контроль там... Іван Калістратович переводить очі на похмуру Явдоху. — *Під контроль ланового товаришки Явдохи*. Бо він певен, він глибоко переконаний, що Явдохи і тільки вона зуміє поставити роботу на невидану височінь. З Явдохи Іван Калістратович переводить очі на Чорногорця, Хтодосця. Це ті, хто візьме стайню в свої руки і доведе, як треба по-більшовицькому господарювати. Лишився Клим. Іван Калістратович зауважує його погляд на машинному кладовищі біля кузні. Там хаос. Тарас сам не впорается. Клим має іти *на ударний ремонт реманенту до кузні*. Іван Калістратович уже не хвилюється. Він майже зовсім спокійний і задоволений, як після важкої праці. Зрештою він дякує громаді за критику. Він не ображається. Він знає, що це зброя більшовізму в боротьбі за перемогу, за краще майбутнє!

Кінець картині третій

КАРТИНА ЧЕТВЕРТА

Є всякі люди на світі і серед них коваль артилі ім. Т. Г. Шевченка — Тарас Чорногорець. Це — найщасливіший батько на світі. У нього лише двадцять повнолітніх синів (Івана і Хвалимона ми вже знаємо).

Сьогодні в Тарасовій хаті свято. Приїхав у гості його наймолодший син Миша-шахтёр. І вже пролетіла ця чутка через усе село до всіх Мішиних братів, невісток і родичів. До Тарасової хати з усіх сторін стягаються групи людей. Миша-шахтёр усіх зустрічає, вітає.

Остап — теж „шахтёр“. Оце його шахта — лісові хаті. А оце товариші: обрізани, шаблі, бандитсько-куркульського типу хлопці із розкуркулених. Остап, підводиться. Вже вечір. До нього підходить людина в чорному, ніби Соф'я. Остапова мати. Через ліс — далеко вогні. Вежі елеватора, тополі. Певне станція. Інтерес розмовців спрямовано туди.

Великий стіл накритий у просторій Тарасовій хаті. І навколо столу багато людей — здебільшого наші знайомі, від індивідуала до трактористів, і на чільному місці гість — молодий шахтёр Миша.

І встає тоді Тарас, і піднімає чарку за гостя і всі наслідують його, — і в по-

вітрі п'ятдесят рук, і всі п'ють, і лиця у них раді, очі горять, і ми мусимо сказати, що це так і інакше бути не може!

І підіймається за старим молодий шахтар і виголошує слово за здоров'я присутніх у хаті цій; і знову ліс рук і поблиски очей і дружнє кивання голів і,—це так і інакше бути не може!

І за шахтарем встає баба Орина і каже:

— Ми не всі тут (а хата повна і тріщить від людей!) і годиться добрим словом згадати і далеких синочків моїх:

Васильочка — Заводська кузня. Десятитонний молот і „Васильочок“, літ в сорок п'ять, при ньому.
Олексійчика — Енергійний безоглядно широкий матроський марш. Океан води. Корабель. На чардаку матрос і він дві каплі води — Чорногорець!

Макара — Прозора бетонно-скляна лабораторія. Тут тихо, тільки дзвенять і поблискують реторочки, колби і хитроумно-дивні машини і професор Макар біля них.

Івасика — А Івасик людина з адськими м'язами, голій по пояс, заводить свою музику молотобойця. І від цього видно двигить земля і двигить ковадло.

і тріпоче, бідне, у матері серце! Вона схлипує, але Тарас поспішає на допомогу.

— Та чого ж плакати! Радіти треба! Ім усім на здоров'я, на щастя!

І ліс рук підійнявся в повітрі. І змахнула Орина сльозину і випила повно і випила міцно і просяяла вся, як ясний сонячний день — і все це є так і інакше бути не може!

Ось яких хлопців має собі коваль Тарас. Не кожна людина здобуває на цьому шляху своє щастя. І Тарас переповнився ним і став задавакуватий, як чорт. Ось його очі зупинилися на Мші і він, сповнений гордості, гукає:

— *А ну ж, говори, сину, як ти там працював і чим прислужився трудящому люду.* Йому безумовно хочеться почути щось гарне. І син не примушує старого свого сумувати — бо він: *має 200% видобутку і на нього дивиться вся лава.*

— Молодець, синку! — Батькові гордості не знають меж, вони розливаються, як повинь, і в її хвилях уже дальші три сини вантажники.

— А ви ж, діти, чим прислужили трудящому люду?

Тоді, ото, встає старший із трьох і розгортає газетку, а там великими чорними літерами шапка:

КРАЇНА ПОВИННА ЗНАТИ СВОЇХ ГЕРОЇВ

а під шапкою троє портретів, і всі вони, як один, — Тарасові сини!

— Молодці хлопці. Ура за героїв!

І далі приходить черга трактористів. І ці в соціалістичному будівництві не поспішають задніх.

І один демонструє подарунок — годинника; другий увесь у новенькому, як з голочки, костюмові; і картуз шкіряний у руках; і — на ослоні нога, і черевик мов би крейсер, стрункий і шиканський до диявола! (це теж подарунок).

А третій обгорнувся „Перегідним прапором“. Він найкращий ударник! Із усіх 35 хлопців колони у нього найменше поламів, перестоїв і всякої іншої утрати і гайнування часу.

І старому Тарасові не терпиться, він женеться далі й далі; не випадково ж мовив той, що апетит іде до нас ївши!

За трактористами підводяться колгоспники.

В Кіндрата, в книжці — 311 трудоднів. У Івана Чорногорця значно менше, він бо ж тільки вступив до артілі.

Старий зупиняє свій польот. Він опускає руки. А Іван опускає голову.

— Погано! У Тараса брови, як хмари. Це гроза, що шумує весняної ночі.

Тоді син прикладає руку до серця, каже:

— Я все зроблю, щоб наздогнати. От, як стою, увесь, всіма силами!

І Тарас гука потужно і б'є кулаком по столі:

— Дивись мені!

Освітлюючи шлях смолоскипами, через ліс їде похід артилі імени Шевченка з молотаркою. Можна упізнати деяких уже знайомих нам артильців. Запиряли вухами, насторожились коні. З усіх боків насуваються зловісї і тіні. Один за одним напівколом виходять бандити. Тривога, постріли. Артильці тікають, хто куди.

Бідон з газом. Остан старанно поливає молотарку. На жаль, газу мало. Вай-даже. І без газу це має бути ефектний смолоскип. Сіричок. Вогник.

У Тараса в хаті. І зрештою підходить черга до індивідуала, до отого Хвильмона, що живе нічого собі і що сидить тепер, мов би на гарячому. Йому і сказати і похвалитися нічим, та він же хитрий, мов би той бистроrozumий Одисей у Гомера. То й каже, отак хитро-хитро, поцілюючи в саме серце Тарасові.

— *Та що ви, тату, чужими руками той жарок загрибаете. Ви б похвалились, що самі маєте.*

І це був удар, можна сказати, смертельний, бо Тарасові нічим було крити, і він аж присів з несподіванки, але далі згадав за свій тринчик і за те, як він вправно колись розгулював на широких спинах теперішніх героїв, і той тринчик пішов у роботу.

— Юпітере! Ти скаженієш! Дивись, ти фатально неправий! — так би мусів сказати Хвильмон, угинаючи плечі. Та він був, очевидно, не з античних героїв і став більш ніж ганебно вікати. І у хаті створився содом. Перша злетіла навзапки лава, потім полетів у провалля стіл і замитіли осіпніми листочками хлопці, що намагалися врятувати від Тараса „індуса“. Це було в перший момент. В другу хвилю вилетіли двері і грякнули, впавши серед вулиці, ворота.

Тарас як біг, так і простягся. Спить. Він нічого не бачить. Свідками й учасниками дальших подій є його сини. В темну вулицю вріваються апокаліптичні вогняні коні. Ураган і вихор вкупі. Шахтар Міша стає невперейми. Годі спинити коней, коли їм за візницею вогняні бичі. Міша ледве відскочив в останню хвилину. Щасливіший один із трактористів: він метнув своїм дарованим піджаком. Закриті голови і коні стоять. Нехай буде у Тараса п'ятнадцять синів і стільки ж невісток і старших унуків. Це півсотні відер води. З усіх боків сходяться селяни: артильці і індивідуали. Клим так і впірнув у обгорілий корпус молотарки. Явдох! стоїть мовчазна і бліда. У Чорногорця стиснені кулаки. Він поволі повертається на всі сторони, затамовуючи біль у своїх грудях. В тіні Василь Перепічка. Видно тільки його бороду і очі. Чорногорець не може одірватися від тих очей. Він чує, але не може нічого сказати. До Василя підходить Хвильмон. Коваль Тарас спить під тином.

Після випивки, як після випивки. Отак: голова болить, хребет зводить, нерви — вікудишні, настрої — нікчемні. Отак візьмеш у руки молот, він валиться; б'є не так і не туди, куди треба. Білий світ тьмариться, викривляється, як у непутящому дзеркалі, сонце майже не світить, людські обличчя — не обличчя, — почвари, а особливо обличчя ближніх, а особливо помічників — саме отих хлопців, що завжди і йдуть не так і повертаються не туди і не по те, і не за тим, — щоб їх чорт забрав і три відьми!

Словом, бувають такі хвилини після випивки, коли гепнеш зрештою молотом об землю, грюкнеш дверима, гаркнеш на підмайстра і закрутишся по майстерні, мов дзига. Ах сплоснути б горлянку, ах випити б щось, і не щось, а таке, чорти його батька знають, щоб... Щоб! Та що там говорити. Ле мусить знати хлопчина помічник і горе йому, коли він не меткий, і не спритний, як сам чорт!

Ось такий саме настрої був у Тараса, коли вранці він притягся до кузні. Він бив і не туди. Плювався і не туди. Ходив і не так. Дихав і не тим духом.

Словом, немилый став Тарасів оцей прекрасний білий світ. Плюнув він і подався із кузні геть світ за очі з явним наміром замінити ці дві порожні півлітри на повні. Але йому це не вдалося. На двері упала тінь. Вона рухалася моторно і швидко. За нею з'явився комсомолец Клим. Розуміється, він не знав, та й не міг знати настрою свого майбутнього шефа.

Живий, енергійний і веселий з природи, він охочий був наділяти цими вла-

стивостями і всіх добрих людей. Клим скинув картуз, привітався. Тарас не відповів нічого. Він навіть не помітив привіту і йшов так, ніби перед ним було пусте місце. Клим мусів би це зауважити і в'юном ізслизнути з дороги. Він цього не зробив. Тільки витріщив очі — як ягня на нові ворота.

Ясно, він був вражений і зоставсь стояти як стій. Тоді прийшла черга дивуватись Тарасові. Він кинув плече. Ле було більше, ніж удар молота. Але... але від цього удару гойднувся лише сам Тарас, — і ніхто більше. Клим стояв так, ніби він злітувався з землею. Коли хочете, він був навіть спокійний, навіть сказав:

— Пробачте, але мене надіслано до вас на роботу.

— Ти!.. Тебе!.. Тарас одступився. Він був увесь палахкотючий вогонь. Він зібгався у тисячу мускулів. Йому тримтіли губи і бриніли жили на скронях і руки рішуче взялися за тринчика. Тринчик! О, який це був у свій час надзвичайний інструмент! Як ото попід ним колись підстрибували двадцятилітні хлопці, Тарасові сини, рокотавши: — Ой! ой, тату! Та годі! Та ну, їй-богу, що ви! Ну, буде!

Правда, Тарас узявся за тринчика. Правда, він підкинув його високо вгору, та путього з того нічого не вийшло. Спритним рухом Клим перехопив його в свої залізнi лани і, розірвавши, мов би яке шмаття, надвоє, кинув на землю.

Тарас одсахнувся. Тарас відступився. Тарас сперся спиною до дубового одвірка. Йому дихалось важко: це було безперечно. Отак він стояв і дивився. Спочатку на Клима, потім на ремінь і знову на Клима, потім опутився і присів. Здобув кисеток. Випустив хмару диму і сказав:

— То значить ти до мене... працювати.

— Так, — була відповідь.

— Ага!

Це була праця, якої не бачив ще світ.

Почалося з зубків для борін. Тарас вийшов перший, озброєний силою і своїм велетєвським умінням і досвідом... Ле була найдосконаліша гра м'язів і інструментів. Перший зубок з-під його рук випав тоді, коли комсомолец Клим не зробив і половини своєї роботи. Він, той зубок, упав як виклик, як крик перемоги! Клим подвоїв зусилля. Третій Тарасів і другий Климів зубок упали разом. І тільки!

Кінськ картині четвертій

КАРТИНА П'ЯТА

Всі троє стайничі, позабравши сапи, плентаються на плянтацію полоти. Їм невесело. Енергію, жвавість своєю вони лишили за порогом стайні.

В стайні тепер нові господарі: Іван Черногорець і Хтодось. Обое позасукували і кава і позакачували штани до колін.

Напоїти сорок, чи скільки там штук коней — це не така легка робота, як вам може здатися. Про це свідчать Черногорецьві плечі в „орлах“, про це свідчить мокрий до ниточки Хтодось. Половина їхньої роботи пропадає задарма. Рештак вузький, розбитий і протікає. Із корита ж вода просто б'є джерелами. Не встигне Хтодось закопатити одну дірку, як на її місце з'являється п'ять нових. Але, якби там не було — одходить останній кінь.

— Ле діло нікуди не годиться, — каже Хтодось. Черногорець оглядає корито: порухло, сиплється, валиться, тільки торкнись.

В управу заходить Черногорець Іван. Тут і Василь сидить, але Іван його спочатку не помічає. — Рештак догниває, корито вже згнило, ясел немає — словом треба грошей, треба дошок, бо без цього нічого не вдієш...

Ага! Ось коли він, голубок, попався до Івана Калістратовича. Тепер ми йому покажемо: хто ми!

Іван Калістратович слухає уважно. Згоджується, співчуває, але зарадити нічим не може. Нема вільних грошей. Ні копійки. Черногорець не Клим. Клим спалахує, як вогонь, і горить, як сонце. Черногорець вибухає, але він не вміє горіти.

Йому потрібна поміч, допомога. І її тут немає. Чи може десь причаїлася в кутку, десь несподівано блисне, засвіте, засяє. І Чорногорець озирається на всі сторони. І тоді його очі, збурені і каламутні, зустрічаються з Васил'ю. Він, цей Василь, тут сидить, як у себе вдома. Чорногорець перервав йому бесіду і він жде, поки піде той геть к порту. Чорногорець застиг. Він власне не знає, що думати й казати. Серцем і почуттям він чує, що тут щось неладне. Він тільки дивиться і лише за певний час обертається до голови. — *Що це таке, Звідси тут Василь? Може до артілі прийшов?* Іван Калістратович сидить тут таки. Він має очі й вуха. Він мусить бачити й чути Чорногорців розпач. Але ні. Іван Калістратович лагідний і спокійний, як завжди. — Так, Василь подав заяву до артілі. І в цьому нема нічого, зовсім таки нема чогось дивного. Артіль не монастир. Тут беруть все, що надійде до рук: Чорногорця, Василя, Губу. — Коли б ми ждали святих з неба, то, будь ласка, — соціалізму ніколи не збудували б! Такої думки був принаймні товариш Володимир Ільїч. Іван Чорногорець дивиться по черзі на Володимира Ільїча, на Василя і Губу. Коли це так справді, то він мусить визнати слухність Губиного вчинку. Але коли... Ні! Іван Чорногорець не може справитися із своєю головою. Віч устає. Власне підводиться. Він іде. Він спотикається на поріг. Він нічого, нічого не розуміє.

Він чує своє безсилля і накидається на роботу. Його гнів мусять терпіти гній, вила, лопата, відро, земля! В кузні лунає молот. Іван Чорногорець бачить Кліма. Підійти? Порадитись? Іван Чорногорець стоїть. Ні! *Іван Чорногорець спробує свої власні сили.*

Плянтація. Баба Явдоха тепер бригадир над усіма подільниками. Вона вже спокійна. Вигляд її показує, що важку проблему розв'язано. Олексій дивиться на неї з великою пошаною. Ми ще не знаємо, в чому річ, але вже відчуваємо, що Явдоху — сила. Вона поле.

Решта подільників розгортається, і всі, — нога в ногу, рука в руку, сапка в сапку — дуть за своїм бригадиром.

Надходять вчорашні стайничі. Кладуть сапки, сідають, закурюють, як у свято, на колоді. Тоді товариш бригадир попереджає:

— Ви може не знаєте наших порядків. То *дні тут записується тільки тим, хто пробере п'ять рядків накрізь.*

— Ну, ну, ти, бабко, дивись за собою!

Але „бабка“ вже виконала свій обов'язок і заступає в рядок.

Цигарковий дим буває часом спокусливіший, ніж Євнин яблука в раю. Перший випростовується дідок-філософ. Нюхає повітря, мацає в кишені, сідає і крепко засмигується. За ним „підтягаються“ й інші.

У Тараса лежить купа зубків, та не нікчемна вона і в комсомольця Кліма. Але все ж ясно, що він відстає та не здається. Кіно — великий майстер показувати красу природи. Ні! Нехай покаже воно нам тепер красу цього молодого хлопця, щоб вона дихала, жила, трепетала кожним мускулом, вібрувала кров'ю, щоб ми полюбили Кліма відразу, щоб нам широко дихали груди, щоб нам самі стискалися руки і цілою серце так, як воно цвіте у Тараса... Так! Тарас, — ось він перед нами, розгарячений працею і змаганням. Засукані рукави: відкриті могутні груди; велика левина гриваста голова, обличчя вкриті рослинністю, осяяне відблисками розпеченого заліза і горна. Він б'є, як демон, і водночас непомітно стежить за Климом. І що далі, то більше просяняється його обличчя. Ця людина праці більше над усе любить працю і особливо тих, що несуть у своїх грудях до неї щире, надхнення, непідроблену любов. Він забув свою поразку; гнів одійшов, розтопився, перетопився на подив, на гордість, що земля ще родить таких щирих до праці людей. І Тарас б'ємо отком, і він увесь квітне, і рухи його снують рухами друга. І ось — хаотична музика, що була перед цим, непомітно перетворюється в дужі веселі звуки робочого маршу, що хвилює цілий майдан. І в ударах молотів, немає розбіжності. Вони гремлять укупі з музикою.

Клим відчув допомогу. Вірніше, відчула його рука. Вона вліпала потрібний такт. І тоді, два зубки, — Тарасів і Климів упали разом. І другі два тим самим

маршем пішли за ними. Тепер двоє працюють, як одне, і одне поділяється на двоє: лев і гідне його левеня.

Вечір приніс із собою відпочинок. Поволі випростовуються спини. Явдоха гукає „шабаш“. Запізно. Стайничі, дідок-філософ і ще кілька пильних полільників уже давненько лежать на канаві і ведуть тиху, сумну бесіду. Явдошин заклик їх не обходить. Вони лише мудро посміхаються. Але завчасу.

Власне, скажіть, будь ласка, у чому річ? Чому це нарід купчиться біля Явдохи? Чому не розходяться? І що це за номер взагалі? Де взявся той папірець, хто навчив так Явдоху орудувати олівцем?!

Терешко мусить довідатись. Він підходить і слухає.

— Скільки ти рядків сполола, Маріє?

— П'ять.

— День, — пише Явдоха. — А ти, Лукіє?

— Шість.

— День з п'яткою! — А ти? — на очі Явдосі попався Терешко, і вона на олівець взяла і його.

— Я? — тулить до серця руку Терешко, — я... я... той! Несподіванка поганий математик: Терешко заплутався. Вже допомогли інші. Кажуть за Терешка:

— Два.

— Дві п'ятки. Ви, діду?!

— Дозвольте! — отямився Терешко. У тиху людину всіх біс. Всяде хоч і кому, як насипати на хвіст соли. Терешко закричав, запрогестував. Він уміє добиватись своїх прав! За цим зчинилася катавасія. Закрутилося, завертілося. Пілети на допомогу ті, що там шабашували на канаві. Та сьогодні їм не засвітило ясне сонечко. Просто через те, що навколо Явдохи збилося п'ятдесят моторних молодців, навколо Терешка — четверо. А Явдоха пише:

... дві п'ятки,

... три п'ятки,

... одна.

Явдоха відчува в собі силу. Вона не тільки вміє робити руками, вона в стані організувати працю десятків людей. І відповідно до цього вона робиться впевненіша, дужча. Ось вона в артілі, після праці.

Хтодось складає гній. Велика піраміда. І з неї в усі боки тече рідина. Явдоха дивиться на Хтодосеву роботу.

— Ти ж у німецьких колоніях був. — Був. — А що там із цим роблять... Хтодось береться за свою страдницьку потилицю.

— Так у них же ж там ями?

— А ти помолись, дивись, чи ни спустить господь її, як тому німцеві з неба.

Хтодося нема. Він не існує. В руках у нього вила, біля колоди лопата.

На Явдошину думку ще не пізно. Сонце не зовсім сіло. По дворищу вештається багато людей. Явдоха. — А ну, лишень, сюди, ви там, товариші артілці! З лопатами! За роботу!

— Та це ж стайничих діло. Вони одержують дні.

— А ми *уражай*. Ну, живенько. Поштурмуймо трішки. І ось тут Хтодось, Чорногорець, Самійленко і ще кілька сильних, здорових людей. Дідусь філософ дріботить дрібнєсенько ніжками. — Шкода праці, немає цементу!

— Цементу нема — буде глина.

Іде повз артіль Климова мати. Вона дивиться і не вірить очам. Тут кинуть, тут гуде. Люди, як рій. Десь чути дзвін молотів. Коваль Тарає і Клим. Купуть, аж іскри летять, і Клим не відстає від старого. А Явдоха забачила Килину, гукає: — *Кид її, Килино, сьє, ходи лишень до нас, до гурту*. Нічого не відповіла Килина. Овернула, згорбилася та й пошкандибала додому.

Явдоха в управі. Рахівник Притика філософує на світові теми. — А ну, ли-

шень, сідай та пиши, що я буду тобі диктувати. І Явдоха сама вже сидить і в руках у неї реєстр з днями і п'ятками.

— *Ти? Ти мені будеш диктувати?* Притика увесь подив і благородний гнів.

— Еге ж, — каже Явдоха. Ну, — живенько.

Іван Калістратович ніжно. — Та ти дай, він запише потім.

— Е, ні, хай пише тепер. У вас буде ваше — у мене мое. Так краще.

Чорногорець у конфлікті з собою. Чорногорець плутається у своїх власних думках. Ось його убога хата. Ось Василева. Ніч. Великі чорні силуети будівель. Чорногорець не вірить їм. Вони його душать і заступають світ. Чорногорець спирається об тин. Перед ним пролітають картини: Василь на базарі, біля млина, в артілі. Ні! Він не вірить. Чорногорець спотикається в п'яті. Чорногорець блукає. Хіба кого порадитись? В п'яті наближається Явдоха із Олексієм. Чорногорець робить крок до них. Але відразу ж одступається в тін. — *Порада? Ні! Хіба не все ясно?* Іван Чорногорець і сам знайде управу.

Клим під своєю вербою спить. В головах вжезнайомий нам клунок. Та не спиться Килин. Од ліжка — до вікна. Із кутка в кутку. Двері. Подвір'я. Місяць і легенький туман. Сиро. Біля Кліма його піджачок. Накрила. Сіла. Схилилась. Місяць освітлює Климове лице. Стомлене. Ніжне. Дитяче. — „Звірюка?“ Ні! Ні! — гукає в ночі Килинине серце. Ось руки. Розкинув. В мозолях, побиті, пошерхлі — Кліме, синочку, ходімо до хати. Клим у солодкій дрімоті, підводиться. — Сиро, чуєш, туман?

Вже тричі обійшов Чорногорець Василеве подвір'я. Коли думка не в силі розв'язати проклятого питання, то хай його розв'яже огонь. Він зрівняє Чорногорця і Василя, принаймні не буде боліти під серцем.

Сірник. Суха стріха. Вогник.

Повне дворище люду. Гасять пожежу. Клим. Василь сперся об дерево. Він дивиться просто себе. — Клим! Тільки він!

Садочок. Розрита земля. В рогожках старий обрізан. Василь без казаяства ніщо. Клим без голови теж!

Кінець картини п'ятій

КАРТИНА ШОСТА

Немає лиха без добра. Василь голий, але за те не приховуючись, відкрито стоїть перед артільцями із своєю заявою. Людина в нещасті, людина згоріла і хто може, у кого підійметься язик сказати проти? Ось він тут увесь. Губа голосує. І всі руки за. І перший з-поміж них Іван Чорногорець. Вони порівнялися, чого ж більше треба? І він, цей Іван Чорногорець, ясний і повний радости. Він розв'язав свої суперечки. Проти Явдоха, проти і Клим.

Ліс. Банда. Остап уже знає, що йому згорів двір. Остап виносить смертельний вирок Климові. Сьогодні ввечері Кліма нема.

На носі жнива. Проблема хліба — проблема соціалізму, — говорить секретар комсомольського осередку. Жодного згайного дня, жодної змарнованої зернини. Це наш обов'язок перед соціалістичною батьківщиною. Клим слухає. І він знає, що це так.

Артіль ім. Шевченка теж підступає до жнив.

Зрештою дійшло діло до машини. Треба зремонтувати і її. Тарас не втне. Він обходить її з усіх чотирьох сторін. Старий майстер в безсиллі. Але біля нього Клим, і він, цей Тарас, мусить ховати свій розпач. Він бадьориться, не поведе

і бровою. Все як слід. Все буде зроблено, — але Тарас має потребу на часинку піти до „Машинотруд“.

Але в „Машинотруді“ молотарка зовсім не така: звичайна, восьмикинна. Майстрові підкошуються ноги, і він зовсім сумний. Тараса немає у кузні — на його місці є Клим. У Кліма є „Довідник молодого техника“ і в ньому всі машини, у всіх перекроях, з усіма деталями. Клим бере довідник. Клим бере ключ. Клим бере молот. А Тарас стоїть за плечима. Бідолашний дідуган. Життя підвело його на слизке. Побачимо. Ось цей лоб, що в ньому вміщуються всі знання ковалів. Маємо визнати, що він прекрасний. І не тільки тоді, коли дідуган розгарячений працею. Він такий самий і тоді, коли Тарас думає. І ось на цьому могутньому лобі усмішка. Промайнула: весела, задержувала, молода. Тарас робить крок. Тарас підходить до Кліма.

— Скільки, — питається він у Кліма, — голів у сільраді?

— Один, — відповідає здивований Клим.

— А в артілі?

— Теж.

— А ти хочеш, щоб їх у тебе в кузні було аж два.

Тут голова Тарас. Це ясно. І тут не мусить бути іншого вчителя, як він. І от Климів довідник — у Тараса в руках. І от — очі у Кліма, як двоє найбільших яблук. І от нагинається Тарасова спина. Ключ. Молот. Погляд по кузні. Тут все є, крім кутового заліза. А кутового заліза можна дістати в „Колпраці“. І Клим іде по залізо. Мусить іти, бо так каже Тарас.

Клим іде, — це ж понятно, — схвилюваний, збентежений, вражений. От так пригода із книжкою! І в чому тут річ? І як зрозуміти старого? Хлопець спиняється. Хлопець лізе через паркан. Хлопець в кущах. Хлопець дивиться через галуззя. Комсомолец Клим остопив. Комсомолец Клим обережно відступає назад. Обличчя у нього великого змовника. І палець на устах.

Тарас, — так, — дідуган сидить на ковадлі. І на носі йому окуляри. І в руках Клімова книжка, — як дитя, — як щось найдорожче на світі. І на лобі дві краплі поту. Коваль Тарас працює.

Великий і важливий день у селянськ'м житті. Сьогодні розпочинаються жнива. Дві артільні косарки, тридцять возів, похідна кухня, граблі. Мало не на цілий кілометр розкинулася похідна колона шевченківців. Суцільний необмежений лан. Хвилюється в жмких валами пшениця. Це торжество. В старину було так. Випрягає коня Хтодось Халая. Стає на схід сонця лицем: уклоняється йому, величному і ласкавому, кладе широкий хрест на груди. Тепер не ті времена. Ось тут група людей. Кучерявий як хміль Мишко, через плече ремінь, на грудях гармонь. Розтягує її трьома чортами, викинув пальці — і ось вони полетіли в бойовому марші. І в жили наливається кров, і вона кипить і шумує і шумують артілці, як добре пиво, — оці засмажені лица, оця піна білих хусток. Піднялися граблі і їх цілий ліс, могорно рвонулися коні, підскачили, замелькали крила машин. — Паняй! Но! Пішов!

Дві машини і біля кожної по тридцять людей. Вони стоять і дивляться. І дивиться Явдоха і дивиться Клим. Чи не мало машин задля такого полку? І чи не гуляють люди задарма? Не згаяти жодного дня! Жодного руху, жодної зернини, не змарнувати жодної пари рук. Клим — комсомолец, і наказ осередку — для нього джерело, від якого кріпнуть мускули і виростає воля до перемоги. — Стій, — гукає він. Багато вільних людей — усім немає роботи. І Губа вже тут. Нічого не зробиш — не вистачає машин!

Кліма турбують коси. Коли немає машин — треба косами. Говорить і хвилюється людське море. Ріжні люди і ріжні обличчя і думки гуляють на них. Ось тут колишні стайничі — Явтух, Терешко, Омелько. — Косити? Косити руками? Знову угрузнути в індивідуальну каторгу? Ні! Вони не на те пішли до артілі. Лука Самійленко — це колосальної сили селянин. У нього руки болять, коли немає їм роботи; ось оці руки, — ви дивіться на них, — вони ніби сплетені із вовлих жил. Вільні, вони не знаходять собі місця. І це не Лука, це його руки,

його жили, його м'язи гукають через увесь натовп. — *Клим говорить дідо!* І як робити, так робити, щоб ворогам запекло в печінках. І Лука пробивається до Кліма. І багато інших людей їх підтримують, і ліс рук виростає в одну хвилю. І Терешко з Омельком і Явтухом бачать, що їх не візьме. — Коли всі, то й вони в гурті — хе-хе-хе! Та тільки от товариш, комсомолец Клим. *Його перша ідея, його перша і ручка.* Колишні стайничі гукають, вимагають отак і ведуть між собою самими лчима мовчазну розмову. Он Клим маленький комсомольчик, в своїй пелехатій ковальській спецовці, а оце ось Терешко — важкий і дебелий дядько, а оце ось чистун, красунь і жилавий, як сам чорт, Омелько, а оце ось, — велетень Явтух, що лице йому як повна рожа, і пузеце — невичерпне джерело сил! Хай лишень той Климець стане у першу ручку — вони його провчать, як треба жити із людьми на світі.

Уся артіль мов би те роїще. Там косять, а тут, у селі, на майдані, на току встановлюють молотарку. І тут наші знайомі: Василь, дідусь-філософ. Маруся, лагодить віялку.

Навіть Притика виліз із контори. Він на коні. Від копи до копи. Доповідає Губі. Іван Калістратович сам веде реєстр. — Скільки? — Сто сорок? У Івана Калістратовича в книжечці дві сторінки: на одній він пише: 140, а на другій 100. Сто сорок — це потрібно знати для Губи, а сто — для сільради.

На лану вже крім двох косарок — гуляють п'ятнадцять косарів. Перший іде Клим. І його „парить“ Явтух. Це так: Клим у кепочці, у біленькій сорочці. Він майстер, — косу наструменив, — вона, як вогонь. Вона просто мете і покіс за ним немов по шнуру. І виходить, що нагріти комсомольця Кліма, — не така проста річ. А ще що Явтухові цей Клим?

Ось чекайте. Він скине піджака. Так буде зручніше і легше. А Клим — кепочку набакир, підмантачив кіску і пішов собі геть, як те вітрило, біле по золотому морю. Явтух зауважує, що Клим тільки в сорочечці. Подуває вітерець, надуває її, і вона аж лопотить. І свіже повітря іде до самого тіла. Він хитрий, цей комсомолец Климець. Та Явтух теж не дурний. Ось чекайте — він скине верхню сорочку, і тоді ще подивимось, чорт його бери, хто кого припече!

Самійленкові випала остання ручка. Самійленко дивиться через тринадцять голів на Кліма. — Агов! Дожидайся у гості. А тут молодша Химочка — як пампушка. Хитра. Задьориста. Очі, як сто чортенят: „піднімайте, свині, хвости, бо далеко морем брести“. Це далеко Луці Самійленкові? І ось людина дає волю своїм залізним рукам. В десять помахів він насідає свого переднього, за одинадцятим той здивовано відступається. До Кліма — дванадцять голів. І швидко буде одинадцять. Принаймні Хведір, чи як його там, теперішній Самійленків передній, лише плямає губами і одступивши назад — розводить руками.

Золоте море. Легенький тріпотливий баркас і потужне громадище на повному леті, на всіх парусах услід. Це суне Явтух. Він пихтить, як п'ять паровозів укупі. Але це сонце! Спочатку воно малює Явтухові на плечах малесеньке коло. І це коло росте і шириться, поки не охоплює половини могутньої сини. Це вже озеро і в нього з усіх боків збігаються теплі струмки і потічки, і озеро хлюпотить і бідолашному Явтухові жарко до ста чортів. Дарма! Дебелим помахом руки він змитає всі краплі з обличчя і тепер помічає, що на Климецьві такі легенькі бежові штани. Вітерець повіває, полоще холоші, і холоші хвилюються, і Климові приємно і зовсім не жарко. Явтух дебелий, і штани в його немов із слонячої шкури. Гаразд! Ось чекайте. Хай лишень скине Явтух ці штани, і ми тоді побачимо, хто кого припече, чи Явтух Кліма, чи Клим Явтуха! І Явтух уже в спідніх... Потому він зауважує, що у Клима легкі черевички, а в Явтуха дредноути. І скине дредноути і увесь мокрий, як хлющ, буде гнатися за Климом.

Так! І він би його наздогнав, — це безумовно, але нащо і звідки узявся оцей Лука Самійленко? Він стоїть за Явтухом. І шия у нього довга, як у жирафи і на тій шії голова. І дивиться вона не на Явтуха, а далі на Клима: „Привіт, землячок“. І Явтух мусить уступити. Але відступити? — боже боронь! Не помічаючи того, бідолашний Явтух захоплюється працею. Це нічого, що він відстав, ось ще п'ять хвилин, ну може десять, — Самійленко виб'ється з сили, Климець пристане... А Явтух? Явтух витирає піт і дивиться на своє пупце, і воно — море нахнення для нього. І він знову рветься вперед, бідолашний і тепер симпатичний, смішний пупань.

Молотарка на повнім ходу. Василь настає, дідусь філософ — сортує зерно. Клима немає близько, Явдохи не чути. Старому філософові повна воля і він сипле: послід у пшеницю і пшеницю в послід. Як попаде щось додому, то буде курам, буде й дідусеві, як попаде до держави, то будуть пуди, а там... А там, що хочуть, нехай те й роблять. Хі-хі-хі!

Василь не звик сидіти без діла. Як робити, то робити „Праця найближчий плях до соціалізму“. Василь не сміється. Йому нема коли. Сніп за снопом летять у пашину машини. Що більше, то краще.

Солома горнється валом. Золота, прекрасна пшенична солома. Губа нахилється. Губа бере вітик. Пусті колоски пополам із повними. Губа не дивується. Це все так і треба. Це в порядку речей. Обличчя у нього цілком задоволене і цілком спокійне.

Василь має сумнів. *А чи не дивляться, чи не влетимо у провалля.* — Пусте! Іван Калістратович прикурює папіросу. В руках йому запалений сірник. Ось так. І — немає жодного сліду. Вогонь мовчазний свідок.

Лан. Вечоріє. Явдоха із своїм реестриком. — Лука? — Вісімнадцять покосів Явдоха пише: день, два опруги. Клим шіснадцять покосів. — День з опругом. Явтух? Явтуха нема. Явтух сидить під копами. Скинув сорочку і скинув спідні. Розіслав проти сонечка. Сушить. *Він таки „попогріє“ отого проклятого Клима!* Явтух чує Явдошине запитання. Явтух схоплюється і, ховаючись за полукіпком, гука: — Явтух? Явтух — дванадцять покосів. — Явдоха обертається, дивиться на голос і пише: — повний трудовий день.

Перший день косовиці це так: болять руки, зводить поперек, наколені пальці, набиті ноги і вся людина немов дерев'яна. Але це втомі весела і здорова. Ось дивиться на Клима. Він сидить на візку (їдуть додому). Але хай лишень там замайорить на майдані біля віялки Марусина хусточка. І Клима вже немає на возі. І він не чує, що болять йому руки, що задубів поперек. Він думає про них. У Марусі роботу не скінчено, Марусі треба допомогти. Клим біля віялки. Ні так! Маруся Климові до сподоби і Марусі Клим. Ось нехай лишень одвернеться оця молодича. Чи не стрільне він отак ненароком собі двох юнацьких дзвінких поцілунків. Але робота роботою. Клим насипає зерно. Зерно йому не подобається: пшениця не пшениця, послід не послід. Клим обдивляється ворох. Погано! — Оце що у вас! — Пшениця, дріботить дідок-філософ. — А оце? — Послід!

Клим біля соломи. Клим роздивляється. — А це ж що? — і в руках у нього віхоть невідбитих колосків. — Це, це, — каже Василь, — солома. І Клим дивиться на солому, на Василя, на діда-філософа. — Ага, це у нас така солома і таке зерно. Закоханого юнака нема. Тут стоїть комсомолец Клим. Дідусь філософ так і зібгався в лячку і став манюнький, манюнький. А ніжки так і дріботять, так і дріботять, і увесь дідусь-філософ навколо Клима, як пчілка біля квіточки: і задком і передком на носочках, вліз би у вічі, у серце, в душу. Клим дивиться на нього. Ось тут Василь. Клим йому каже: — Значить, таки діврася? — А хоч би і так! Тільки ж уперед треба дізнатися за машину. Жест на барабан. — Що даш, те й маеш!

Клим на полку.

Клим біля барабана. Машина пішла. Сиплеться чисте зерно. — Оце ось зерно! А це солома? Видно? — Так той...

— Пізно. Будеш говорити в сільраді. Василь дивиться в слід Климові, що зникає за ожередами. В очах у нього збираються грози.

Та й не тільки тут грози. Ліс Остап. Він пробирається хашами. Намір його зрозумілий для всіх: в руках наган, перед очима Клим.

У Явдохи клопоту. Вона в стайні. Чорногорець. Хтодось, ще кілька артильців і між ними кухар у білому козпачі. У Явдохи такий рахунок: восьмеро коней до косарок, п'янадцять підвозити снопи, десять пар підіймати стерню. *Всього сэр ж три.* — Як сорок три? — підводить голову Чорногорець. — *У стайні тридцять семеро коней.* Це він знає так сам з точно, як свої п'ять пальців. Ось, будь ласка, провірте. Чорногорець підіймає нічного ліхтаря. Ідуть фронтом, рахують коней. Ліхтар олушений. Явдоха не тямить, що з нею діється. Тоді підступає кухар. *Діло понятне: був сэр ж три, прішли шест рз, а тому й зийшли ті ж тридцять сім.* Що ж маємо робити, — широкий жест.

Явдоха іде через двоїще. Контора. Зайти? Варт? Ні! Явдоха повертається і виходить у ворога. Чорногорець іде слідом. — *Іване піді лишень поклич поа-риша Клима.*

Явдоха іде вулицею. Далеко у вогнях вечірня сільрада.

— Василь і Губа. Удвох. Може куці, може так темнота. Що це вони, — ми власне догадуємося лише із загальних контурів. В руках тривога, в руках рішучість. Малечкий вогник освітлює Губі руки — немов світлячок. — Тліє губка. Губа кладе її в скриньку від сірників. Майдан. У п'ятні здимають горби артильні ожереди.

Ось Климів город. Сад. Хижка. В ній темно. Остап виринає з п'ятми саду і зникає в п'ятми хижки. В середині. Присвітлі. Нема нікого. Сіда, чекає. Хова зброю. Стіл. На столі знайомі нам Климові довідники, перекрої машин, схема, деталі тощо.

Ніч повна тривоги. Килині не спиться. Із кутка в куток. Од ліжка до вікна. Спинилась. Ступила в сіни. Климоза хижка. В руках у Килині папірець, — аркуш зовсім чистий, тільки внизу, яко Килиніні підпис, відомий нам хрест. Це заява до артилі, власне її повинен ось тепер тут написати товариш Клим. Остап зайшовся у сміх, — то давайте я вам напишу. — Килина одсахнулась і при-тупилась плечима до стінки. — *Не турбуй неся. Сьогодні смерть прийшла не по вас.*

Куці. Зловісна і важка тінь. Віконце в хижку, затулене зсередини. — ми знаємо, що тут живе Клим. З куці виходить Василь. Припав до скла. Запи-нальця внизу не вистачає і в щілину видно розгорнені Климові книжки, папір, перо і тінь від руки. Василь відступається. Строго і точно націляє. Вибух. Дзенькіт скла і п'ятма.

Чорногорець вже в Клима в садочку. Він почув вибух. На момент отетерів і в дальшу хвилину стрибнув. Стрибнув просто в куці, стрибнув просто Васи-леві на голову. Клубок вночі із перешлених рук, ніг, мускулів.

Огонь розростається. Тривожні гудки парозиків. З усіх боків біжать люди: відра, вила, лопати. В скаженим галопі мчить пожежна команда. Але годі воювати з огнем, коли він попав у солому. В гураганні напруженні громада людей біля машин. Старий, колосальний Тарас виплывся горбом і від напруги через усю спину йому трісла сорочка. Видно погужне мускулясте тіло. Тут Явдоха, міліція і посеред них оточені тремтіння Пригика й Губа.

З п'ятми виринає потвора. Кроз, шмагта, земля. Ідз, хитається Чорногорець. Поперед ним. Василь. Ременем від обрізана йому скручено руси, і цівка гвинтівки скерозана впригул до Василевих плечей.

Люди жахаються. У Чорногорця розпорано щок. Йому немає сорочки і рана уздовж через груди. Він ще стоїть. Але ноги уже не служать, Чорного-

рець схилюся. Чорногорець увіткнувся головою в коліна. Йому здригує спина. Людина плаче і на землю з неї капотить і ючить кривава маска. — Клим... немає Кліма! Зачувши це, Явдоха береться за серце. Упала голова на груди у старого Тараса, і на очах у нього дві важкі і погужі сльозини. Маруся тремтить, *але це жінка революції, що прийшла у життя не з сльозами. Вона біля Василя, і в очах у неї велика туга і ще більший гнів.*

— Ти убив Кліма?!

І Василя осяяла злорадісна люта усмішка. — Будь певна, його душа полетіла до всіх чортів, — і він випростав спину і стоїть так,

Іван Чорногорець відштовхує Василя. — *Не він, а я злочинець. Іван Чорногорець спалив Василя, щоб „зрівнятися“. Через Івана Чорногорця Василя прийняли до армії. І ото все, що трапилося, — це наробив Іван Чорногорець. Він, Іван Чорногорець, помилявся: наступ на куркуля треба вести одним колективним фронтом, а не індивідуальною партизанщиною.* Він тепер певен цього.

Ніч чорна у зловісних відблисках хмар. В такі ночі, мовляв: „родиться містика і повстають легенди: живі зникають з обличчя землі, смерть випускає із своїх обіймів умерлих“. Освітлене коло розступається і в нього входить комсомолець Клим і секретар осередку. І у всіх очі широко розтулені. Момент несподіванки і бурхлива радість. Василь глянув, метнувся і крикнув:

— Ти?! Значить не поцав?! Клим дивиться і нічого не розуміє. В цей час до гурту надійшла, власне прилегла Килина. Її очі стрілися з Василевими. — Лихо ж нам — загукала стара, — Остапа убито — Де?! Коли?! — Де?

— Там! Килина простягла руку — і ми бачимо її подвір'я, садок і хижку, розбите вікно і закривавлену Остапову голову на столі.

Василь узявся за серце, відступився і сів.

Кінець

БАБУСЯ

У розгоні дротів і огнів
загубились і кроки і крики.
Одинадцятий рік пролетів,
як покинув я верби й осики.
Як свою я помножив любов
на любов тисячів—і до брами
з тисячами до міста прийшов,
взяв за горло його з тисячами.
І сьогодні, в цей вечір дзвінкий,
знов летять мої думи - делеки
в те село, що за ним вітряки
синіють, як птиці далекі.
Де дитинства одквітла сіня,
де немає асфальтів і бруку,
де старенька бабуся моя
виглядає свого онука.
В морі зморшків обличчя їй,
моя доля їй тривожить.
Сто шість років бабусі моїй,
і вона вже ходить не може.
У вікно вечірня блакить
і двигіння заводу шалене.
А бабуся на ліжку лежить,
все чекає листа від мене.
Рідна, дальня,
твоя в мені кров.
Пам'ятаєш той вітер над нами,
коли ти,
як в повстанці я йшов,
годувала мене пиріжками, —
і христила мене,
щоб не згинув в бою,
щоб вернувся до тебе крізь дими,
і лохмату шапку мою
поливала сльозами дрібними.
Ніч була від пожеж золота,
повна пострілів і тривоги,
коли зняв я з шиї хреста,
що дала ти мені у дорогу.
Роки йшли крізь мороз і вітер,
на полях не стихало, гуло...
Лютували махновці — бандити,
коли знов я прийшов на село.
Тихі сльози, слова, поривання,

передать а чи можна їх зміст?
Я тобі відповів на питання,
що давно уже я комуніст.
І сьогодні, в цей вечір іскристий,
не забудь мені слів тих твоїх:
„Значить, гарні воєни, комуністи,
раз пішов мій онучок до них“.
Туманіє образ бабусі...
Крізь небажані сльози рясні
я на голову сиву дивлюся
і на плечі похилі, сумні...
Щоб не знати ні злиднів, ні бруду,
щоб загинув минулого слід,
нам потрібні залізні люди
в цю епоху
великих
робіт.

Грудень, 1931 р.

МИКОЛА БРИЛЬ

ПРОСТА ЛІНІЯ

Повість

ШАХОВИЙ КОНИК

Сходи великого будинку. Шостий поверх. Двері праворуч, двері ліворуч. В стіні тимчасово закладені дошками дверцята майбутнього ліфту. Невеличка електро-лямпа над головою. Двері ліворуч напіввідчинені — в них власник квартири Олекса Михайлович Шротинка. Він проводить гостя Олександра Генриховича Фламе. Олекса Михайлович сьогодні не працюватиме в вічній зміні. Він добре відпочив і неохоче відпускає гостя.

— Може, ще посиділи б, га? Ще ж і не дуже пізно — яких пів до дванадцятої. І заграли б ще одну партію. А то сьогодні мені аж обидно. Два таких мати дістав, — довго пам'ятатиму.

Та гість, увічливо посміхаючись, рішуче відмовляється. Він ніяк не може.

— Дружина повинна б уже прийти. І крім того...

Не докінчивши, Олександр Генрихович ловить вухом якісь знайомі голоси звнизу і повагом сходить на свій поверх. Олекса Михайлович зачиняє двері, але тої ж хвилини замислюється, знову виходить і перехиляється над колодазем сходів.

Знизу не чути нічого, крім приглушених двох голосів. Та Олекса Михайлович вже пізнав знайоме кахикання сина.

— Володько, — вимовляє він тихенько і прислухається далі. Чути приглушений жіночий сміх Олекса Михайлович спускається нижче, весь час спираючись на поручні. І раптом здогадка червоними хвилями заливає йому обличчя.

— Володька з Іриною Антонівною. Так ось де він пропадає. Чоловіка, виходить, я оце затримував посидіти в себе, а синок тимчасом волочить за його жіноцю. Нічого сказати — красаго.

В напівтемній глибині сходів Олекса Михайлович нічого не бачить, а проте розуміє в чім справа. Він відчуває що десь одним-двома поверхами нижче стоїть, так саме напружено прислухаючись, Фламе, який очевидно почув не лише приглушений сміх.

Раптом звнизу вибухає кашель. Мабуть, Фламе набридло його стримувати і тепер він викашлює — щось чіпке й болюче. І тої ж хвилі з самого низу долітають слова, сказані на весь голос:

— До побачення, Ірино Антонівно!

— Бувайте! — доноситься жіночий голос, що й досі бренть грайливими нотками.

Клацає замок і двері звнизу замикаються.

Все ще перехилившись над колодазем сходів, Олекса Михайлович чує тверді кроки сина, його «вітання» до Фламе, коли вони зустрічаються, і Фламову неприховано їдку відповідь:

— Ваш добрий вечір, здається, аж запіздно добрий.

Ще хвилина мовчанки, кроки вниз і вгору і потім кілька німецьких слів, вимовлених так, як вимовляють лайку.

Олекса Михайлович, важко ступаючи, піднімається знову до своїх дверей, лишає їх напіввідчиненими і, увійшовши до освітленої кімнати, де стоять ще в останній „матовій позиції“ шахи, в несподіваній утомі сідає на канапу.

Він стежить за кроками сина, хоче швидко уяснити собі, що повинен сказати Володькові, але син не одразу заходить до кімнати. Він довго порається в передпокої, потім іде в ванну, вмивається, заходить на кухню і в сусідню кімнату, щось весело насвистуючи. І Олекса Михайлович раптом розуміє, що це не просто його рідний син — Володько, а що це окрема, цілком своєрідна людина. Що йому, звісно, треба дещо сказати про негарну поведінку, треба дати добру нагінку, але чи не буде все це так — для годиться? Чи мусить Володько справді послухатися батька і, головне, чи схоче він послухатися?

Олекса Михайлович пробує поставити себе на синове місце і одразу ж перелітає думками в свою молодість. Ну, тоді, що й казати, було інакше. Тоді батькове слово було тверде і майже непорушне. Заборонив свого часу батько йому, Олексі Михайловичу, вчитися в „слюсаря і велосіпедного майстра Теодора Лепіна з Риги“. Отак просто за вухо взяв і через увесь квартал від Теодора Лепіна аж до „Друкарні і літографії братів Кошелевих“ привів. І вийшов з Олекси Михайловича спочатку хлопчик при складальному відділі — ковбасу, оселедці і „мерзавчики“ носив старшим, „сип“ розбирав, на розборі стояв, — потім складач, потім метранпаж, а вже останнього революційного часу — лінотипіст. А що Володькові? І власне, що для нього батько? Володько якось сам собою скінчив семирічку, став комсомольцем, вступив на завод і вже мріє вчитися на інженера. Хлопець, правду казавши, нічого. Тільки для чого ж ця історія з Фламовою жінкою?

Олекса Михайлович не встигає додумати усе питання до кінця. В дверях виникає свіжо-змите синове обличчя.

— Хто ж кому всипав мата? — весело запитує він, накинувши оком шахи, — мабуть знову тобі, тату, влетіло. Переміг тебе інженер, га?

Батько з хвилину не відповідає, а потім посміхається з несподіваним для самого себе сарказмом.

— Інженер таки переміг, та за мене, здається, синок постояв. До інженеро-вої жінки підсилався. Дарма, що на років п'ять за неї молодший.

— Тільки на півтора, тату! — весело кидає Володько.

— М-да. Батько тут інженера Фламе затримує, посидіти запрошує, а синок тимчасом на сходах амури розводить — аж до шостого поверху чути.

Володько раптом обертається віч на віч, згання з обличчя смішлivi зморшки, і тоді тихими хвилями заливає кімнату напружена серйозність.

Олекса Михайлович, нарешті, не витримує.

— От і не маєш що сказати. Думаєш? А думати, тимчасом, треба б раніше.

— Я справді, тату, думаю. Думаю, наприклад, що не слід підслухувати.

— Що? — скипає батько. — Коли я тобі кажу, що всі шість поверхів твої залицання чують, може і не хочати цього чують, а ти мені — „підслухувати“? Ти що ж мене учити моралям будеш? Та нехай би я не батько, — тільки товариш старший був, до того ж партієць, — і то мусів би остерегти комсу зелену.

Сказавши це, Олекса Михайлович ще раз відчуває, що аргументи від батьківства якось лишилися позаду і що розмовляють отут справді тільки партієць з комсомольцем.

— Добре, тату, я комса зелена, а ти партієць. Так звідки ж ці слова про те, що „всі чують“? А чого мені ховатися?

— Е, ти, я бачу „із молодих да ранніх“. Десь-навчився крутитися та викручуватися. Не знаю, чи треба тобі ховатися, але ж досить було Фламові закашлятися, і враз усі твої амури припинилися. Так, чи не так?

Володькове обличчя червоніє. Розуміючи це, він сердиться і, махнувши рукою, гостро відрубуює:

— Ну, словом, мені подобається Ірина Антонівна і, здається, я її.

— Оце й всі твої комсомольські докази? Глянув на неї, вона на тебе, пос-

міхнулися, і гайда цілуватися, поки чоловік не бачить. А чи подумав ти — пара вона тобі чи ні?

— Нічого собі словечко — пара, — їдко посміхається Володько, — наче в старорежимному романі.

— Старорежимства мені не пришивай. Тоді панок шукав собі панянку до пари, а тепер, я так думаю, повинен ти, голубе, добре оглянутися, чи не береш собі пари з воронячого гнізда.

— Тобі, значить, з інженерами водиться можна, а як з його жінкою я на сходах постояв, то вже і вороняче гніздо знайшлося? Хіба вона не та сама лишається, хоч в тій парі, хоч в цій?

— Зарапортувався, браток. Усі слова з тих самих літер на верстатці складаються, та все ж це різні слова і, частенько буває, чужі, ворожі слова.

Володько поривається щось сказати, а погім з досадою круто повертається до дверей і виходить з кімнати, кинувши глухо:

— А, не хочу думати! Якось буде...

Олекса Михайлович машинально бере з дошки шахового коника, довго дивиться на нього і думає про Володькову долю. Думає знову, як батько, думає, що синова поведінка — це ті ж коникові ходи. Ніколи не вгадаєш, куди саме: вперед чи назад, управо чи вліво стрибне ця фігура, так різко не подобна до решти шахових дієвих сил з їхніми ясними простолінійними рухами.

ЗАТИШНИЙ КАБІНЕТ

Знизу з напіввідвалу рівним гудінням стрясає усю споруду друкарський відділ. Там стоять високі, довгі з безліччю валків і валочків ротації. Щось в них, може оці сталеві драбинки і переходили з поруччями, нагадує паротяги. Безколючним полотном розмотується здоровезний паперовий рулон, полотно поринає в машинні надра, притискується до надітих на барабани стереотипів, кількарзово перегинається в фальцювальному автоматі і, в кінці, вилітає готовими, акуратно складеними газетними примірниками, що шикуються в паки на дошці приймальника.

Там же внизу, тільки в іншій залі, рядами стоять пласкодрукарські машини. Он, там альбомні для кольорового друку, з того боку рояльні старої системи з розгойданими, як у товарному вагоні, каретками талерів, а ось три новеньких самонаклади — „Форвертси“ і три ще складніших „Віндісбравти“. Олекса Михайлович може по кільканадцять хвилин спостерігати дивну роботу цих мудрих механізмів. Він стояв би біля них і довше, коли б не деяка ніяковість; не випадає ж йому, старому друкареві, а тепер змінному директорові друкарської фабрики, вилупивши очі, наче екскурсант з колоспу, дивитися, як ритмічно компресорні присисальця „Універсали“ підсмоктують черговий аркуш і з солідною, діловою ввічливістю подають його гачкам авто-накладувача, що рівно, без метушні, точнісінько розрахувавши момент, спускає аркуш у машину.

На першому поверсі тихіше. З контори вже давно розійшлися навіть вечірні службовці. Тільки з далеких коректорських кімнат зрідка доноситься монотонне бурмотіння підчитачів.

Найбільше ж гамору і метушні на другому поверсі — в газетному цеху. Витягнувши потворно довгі шиї газовідводів, стрекочуть лінотипи, швидко проходять крізь їхні ряди інструктори, черговий механік і нетерплячі газетні випускові. Поруч, у сусідній залі, схилившись над талерами, верстають газетні сторінки кільнадцятро метранпажів, підганяючи складачів — наголовників. Наголовники, діставши замовлення метранпажове, на ходу виправлене і доповнене вилусковим, бігають в провулки між реалами, щоб скласти тришрифтову „шапку“ для газетного розділу. Знизу, крізь напівпричинені двері тягне задушливі пахи стереотипної.

Нарешті, усі цехи перейдено, усі непорозуміння полагоджено, ось і маленький, за тоненькою перегородкою, кабінетик змінного директора. Дуже полюбляє Олекса Михайлович тихі нічні хвилини в цьому кабінетіку. Затінена зеленим

абажуром лампа освітлює стіл з гранками, з рапортчиками, з відомостями. Щойно принесли знизу перші свіжісніські газети. Вони ще пухкі і плямують руку невисхлою фарбою. В газетах новини, в газетах телеграми з далеких міст, з шахт і заводів, міська хроніка, фейлетон. Кількадесят літ працює Олекса Михайлович в друкарні, складав у своєму житті не одну согню різноманітних газет, знав на обличчя і знайомий був з визначнішими журналістами, і все таки свіжий газетний аркуш завжди справляв на Олексу Михайловича враження не вповні розкритої терпкої таємниці. Так, він прекрасно знає, що ідкого фейлетона про головогесів з Комунгоспу з підписом Данько Зарубай написав завжди лагідний і мовчазно-ввічливий Дмитро Юхимович Савицький, рукопис цього фейлетона лише ще три години тому принесли до друкарні і Олекса Михайлович сам бачив, як передавали його лінотипістою. А проте в газеті фейлетон виглядає як нова, небачена річ. Він наче здобуває нове значення, додаткову силу, і усі літери, переравшишись в шляхетно-простий одяг корпусних рядків, дивляться на читача, як дивні гості з далеких країв, як непохитні законники.

Олекса Михайлович згадує слова конторського сторожа дяді Стьопи. Дядя Стьопа хто-зна коли став на цю посаду, в кожному разі усі в друкарні і в сусідніх редакціях знають дядю Стьопу і дядя Стьопа знає всіх. Для всіх журналістів у дяді Стьопи один незмінний вислів:

— Спекулянти! На товчку спекулюють підмашченими черевиками, лицьованими та перелицьованими штанами, п'ятим, десятим, а ці словами. І на цей бік лицюють його, і так підставляють, і сюди приточують, і вивертають, і знову назад завертають, як ті китайські фокусники. От нема в руках нічого—нічогосінько. Ай-н-цвай-драй, нате, будь ласка: і туз, і десятка, і всяка інша карта. А котрі хитріші,—то й голуба можуть витягнути чи золоті перстені. Одне слово—спекулянти, да!

— Спекулянти,—машинально повторює Олекса Михайлович, посміхається і перебігає думкою на сина. Володько останнім часом дуже здружився з журналістами і сам вже разів кілька друкувався в комсомольській газеті. Тільки не подобається Олексі Михайловичу оце надруковане. Ні, рішуче не подобається. Бо не проста лінія в тих дописах синових. Тай не в дописах, власне. А от в чому. Закликає син в газеті комсомольців їхати в Донбас прорив ліквідувати, а сам тимчасом мовчить, сам не їде.

— А чи ти хотів би, щоб він поїхав?—запитує Олексу Михайловича хтось з поза кріселка.

— Дак я ж інших принаймні не кличу.

— Ні, ти не крути,—одразу ж сам себе навертає на просту лінію,—ти відповідай одверто!

— Ох, ця проста лінія. Заприсягнувшись наче б то й Олекса Михайлович на все життя, та іноді, ой, як важко буває тої простій лінії дотриматися.

У далекі спогади поринає Олекса Михайлович. От він ще хлопцем на перших у його житті конспіративних зборах. Запально смікаючи себе за комір, за гудзики, за борідку, говорив на тих зборах отой худенький в чорному пенсе-вик. Тепер Олекса Михайлович знає, хто це був, тепер знає, що це говорив меншовик. Добре говорив, щир у правду про самодержавство розказував. Та тільки перербив худенькому дорогу другий, присадкуватий. Не запалювався, не смікав, руку тримав завжди на столі перед собою і говорив з довгими павзами, рубаючи гострі, причепливі і невкладисті слова. Не сподобався зборам присадкуватий. Не сподобався усім, крім Олекси Михайловича. І для присадкуватого, виявляється, цього було досить. Він був задоволений з одного завойованого прихильника.

— За те ж і завоював він мене на всі сто. Ого! Ще й як,—шепоче Олекса Михайлович,—на все життя. Від нього і проста лінія до мене прийшла. Він назву їй дав і на шлях поставив, а потім уже самому довелося, бо забрали жандарі присадкуватого—не знати, де й подівся.

— М-да, проста лінія...

Олекса Михайлович бере в руки олівця і одну за одною креслить рівні, як за синовією рейсшиною наведені, лінії.

Завжди з тих давніх днів ця лінія була лінією його поведінки. Бо гострим свердликом загніздилися в ньому слова присадкуватої людини.

— Дев'ять разів з десяти, і навіть частіше, проста лінія так саме, як і в геометрії, найкоротша з усіх ліній між двома „точками“: між твоїм наміром і метою, що до неї змагаєшся. Коротша і соціально корисніша.

Пригадується тоді, — Олексі Михайлович запитав присадкуватого:

— Так мета ж у вас обидвох однакова? З отим у пенсне?

Присадкуватий замислився і, як завжди після довгої павзи, вимовив:

— Правду казавши, мою мету і мене особисто ображає таке. Моя мета і в цього слимака — ніби справді однакова. Коли докладніше і, головне, по суті розібратися — я беруся довести, що і це не так. Але нехай на хвилину: мета одна. Одна, значить, точка в далін? І з одної, ти хочеш сказати, ми рушаємо позиції? Це тисячу разів неправда, але хай — з одної. І що ж все таки? Все таки я їду найкоротшим шляхом, а він ніби для того, щоб обминути зайві труднощі, насправді тягне чорт-і-куди.

Помовчали.

— А втім, — несподівано додав присадкуватий, — усе це схема і до певної міри словесна спекуляція...

Олексі Михайлович посміхається, знову згадавши „спекулянтів“ дяді Стьопи.

— ... Я йтиму простою лінією, тільки не до нестями — коли це вигідно для моєї класи. Розумієш: в кожному окремому випадку, от у чому питання.

— От у чому питання, — шепоче Олексі Михайлович, — але в тім то і лихо, що це питання.

На цьому завжди спирається Олексі Михайлович. Де, справді, той безпомилковий дороговказ, що на кожен окремий випадок визначить, чи не треба тут трохи звернути з простої лінії. Де? Ну, так — пролетарське почуття. Згоден. Указівки колектива, партії. Ще раз згоден. Тільки ж лишаються іще сотні випадків, коли треба рішати самому, коли можна вирішити і так, і так.

Як у всякої бувалої в бувальцях людини, думка ще і ще летить за прикладами в минуле, в заплутані перехрестя перейдених життєвих стежок.

ШОКОЛЯДНІ ТОРТИ

І на одному з перехресть спинається. Воно в Буковині, деś за містом Суцавою року 1917 восени. Фронт стоїть ще міцно, хоч у Петербурзі вже порядкує Смольний, хоч і трусить той фронт час от часу гарячка подій. Полк, де молодшим унтер-офіцером служить Олексі Михайлович, та й цілу дивізію, залізну дивізію 9 армії скwapно перейменовано в українську — на всіх погонах жовто-блакитні нашивки — і перекинуто сюди. Дивізія справді залізна — дисципліна міцна ще й досі, руїна ще не дійшла сюди — затрималася спритним маневром головного командування, що без перешкод пристало на українізацію частин. Розрахунок простий: додаткові нашивки нічого присутньо не змінюють, а поки там перейменування, пересування та консолідація національних частин, відсувається головна небезпека — більшовізація, руїна фронту. До того ж: „ми мусимо зразковою дисципліною, слухняністю начальникам-офіцерам, біля яких стоять ваші ж обрані комітети-ради, залізною непохитністю фронту довести, що українці уміють боронити свою країну, що гони пам'ятають козацьку запорізьку славу“.

Ще там в Румунії, на попередній стоянці полку, великий витримувала іспит проста лінія Олексі Михайловича. Бо, як оголосили „хто не хоче переходити в українські частини“ і з десятків три вятичів, тамбовчан, а разом з ними і кілька похмурих (щось, мабуть, надумали спільне) українців були спільно відокремлені від усього полку і ретельно розпорошені по інших частинах, коли виявилось, що всі, без винятку офіцери на чолі з полковником Стременовим, визнали себе за українців і залишаються в полку, о, як затремтіла тоді проста лінія Олексі Михайловича. Ще й сьогодні, згадуючи це, злегка червоніє він і шепоче:

— Піймали! Як плотичку на вудку.

Павза.

— А втім хіба ж мене самого тільки? Та й що я тоді був: без товаришів, без поради, з якимись випадково наслідкованими знаннями, що шумували в мені, як дріжджі в квасі, з якоюсь упертою уявою про оту просту лінію і згідкою про наслідки запальні промови різнопартійних агітаторів.

... Буковинське село, де розмістилися полкова канцелярія, обоз і резерв, під першим снігом — чистеньке і навіть лагідне. Коли б не звична плутанина польових телефонів і не торолкстіння обозних возів, село іноді над вечір виглядало б, як у далекому тилу. Тим часом шанці починаються вже в півкілометрі за останньою давно спорожнілою хатою і тягнуться на південь і північний захід, перетинаючи одразу ж за царинкою рівне, як проспекти шосе, а ходи сполучення зміняються навіть у самому селі, в напіврозбитих садибах із сторони фронту.

На позиціях застигла тиша. Полк щойно змінив своїх попередників, офіцери резерву ще тільки влаштовуються на квартирах, часто надсилаючи в обоз і на кухню заклопотаних вістових, телефоністи тягнуть ще драти другорядних зв'язків. На фронті жодного пострілу. Навіть вночі тільки зрідка здіймаються в небо одинокі німі ракети.

— Чортові австрійки наче знають, що в нас зміна частин. Просто, як увічливі люди дають нам розміститися, — каже якось в кімнаті полкової ради фельдшер Яшук, завжди схочий виявити своє тонке розуміння полі.

Поручник Охріменко, звично примруживши очі, цідить:

— Поперше, не австрійки, але німці. Проти нас уже шостий день стоїть німецька „сталевая дивізія“. За даними оперативного зведення, вони вийшли на місце другого ж дня після того, як нам дали наказу вирушати сюди.

— Дивний збіг обставин...

Поручник Охріменко дивиться на Яшука одверто глумливо.

— Збіг обставин? Та коли хочете, вони завтра знатимуть про оці ваші слова...

Яшук нервово оглядає кімнату, всі презираються і напружені тиша з фронту ніби уходить в двері і вікна, заповнюючи ціле приміщення, нагадуючи усім, що противник, поважний противник, бачить їх як на своїй долоні.

Раптом, одного з ближчих днів — нова подія. Ніби то незначна, та для Олексі Михайловича повнісінька змісту, бо, як хрест з розп'ятим дерев'яним Ісусом на шляхах буковинських, стоїть вона на повороті життєвих блукань тов. Шротинки.

Полковник Стремоухов — іменинник. Маленьке свято, в кожному разі деяка розвага. Офіцери прийшли вітати командира полку, серед делегатів від полкової ради несподівано опиняється і Олексі Михайлович. Хтось виїхав у штаб дивізії, хтось занедужав і списався в околотов, — словом довелось йти, одному з кандидатів в члени ради, молодшому унтер-офіцеру Шротинці.

Низенький затишний будиночок сільського пароха. Застояні запахи колишніх попівських запасів перемішалися із звичайними для Шротинки запахами салдатських шинелів, офіцерських ремінних пристроїв, цобіт і одеколону № 4711 — чомусь тільки цей сорт залишився в полковій лавці і всі його споживають.

Коротке вітання і „наш, скромний в таких умовах, подарунок“ від сфіцерів — півметрівий торт, на спеціальне замовлення виготовлений в Сузаві і з труднощами привезений сюди. Полковник Стремоухов зворушений, він дякує, і від повні почування не дипломатично зраджує щирі думки, підносячи тоста „за нашу велику Росію, що покаже іще свою силу“.

Поручник Охріменко, як завжди, рятує становище:

— За минулу і майбутню славу нашого українського (з притиском) полку.

Усі присутні розуміють потребу наголосу, і полковник Стремоухов перший виголошує не тільки „ура“, а навіть додає і „Слава!“.

І саме в цей момент перед будинком якесь заворушення і вістовий швидко заходить до кімнати.

— Пане полковнику, дозвольте доповісти! Прийшли депут... — він запиняється не знаючи, як назвати... — від німців!

— Що? Поручнику Охріменко, — звертається полковник до ад'ютанта — вясніть, будь ласка, у чому річ!

За кілька хвилин виясняється, що справді прийшла депутація від противника. Їх двоє — офіцер і підофіцер. Як належить, їх провели сюди з зав'язаними очима. Вони балакають російською мовою і тримають у руці перев'язаний блакитною стрічкою пакунок. Привітавшись серед німої тиші з підкресленою ввічливістю лейтенанта (Олекса Михайлович досі бачив таких тільки серед полонених, коли вони, старанно демонструючи свою національну незалежність і офіцерський гонор, роздивлялися на конвойних крізь моноклі чи пенсне з квадратними шкельцями), офіцер дає знак супутникові, той ставить на стіл і розв'язує пакунок. За мить перед усім замверлим у здивуванні товариством, височиться на столі складна споруда з шоколаду, топленого цукру, цукатів і т. п. у вигляді рельєфної мапи позицій, що їх тримає полк полковника Стремоухова.

Тоді лейтенант знову вклоняється і виголошує:

— Командир, офіцери і підофіцери полку, що стоїть проти ваших позицій, доручили мені відзначити цим, на жаль, недосконалим, подарунком усю щирю повагу нашу до вас, велимишановний полковнику Стремоухов (це була єдина помилка делегата) в день вашого янгола. Ми, ваші воєнні противники, звикли високо трактувати ваше воєнне мистецтво і бойову славу керованого вами полку.

Наче-щось згадавши, він по хвилевій павзі додає:

— Ми не маємо найменшого сумніву, що нова українська назва вашого полку тільки додасть слави до славних бойових традицій вашої частини!

Це вже занадто. Олекса Михайлович ясним спогадом бачить, як нервово затремтіли вуса в полковника Стремоухова, як стиснув губи поручник Охріменко.

І, треба йому віддати належне, полковник Стремоухов знаходить потрібні слова, щоб відповісти лейтенантові дуже багатозначно. Передусім він просить переказати командирові полку (він називає точну назву і повний титул коронованого шефа німецького полку з сталеві дивізії, намагаючись хоч цим здивувати німця) — щирю подяку за подарунок. Він, цей подарунок, наповнить серця усіх офіцерів і салдатів українського полку належною повагою до свого противника і бажанням довести, що вони підтримують стару бойову славу залізної дивізії.

Церемонія закінчується, німці виходять, щоб знову, з демонстративного усмішкою (мовляв — і так знаємо) зав'язавши собі очі, пройти в передові шанці і звідти до себе, а полковник Стремоухов з страшною силою стукає кулаком по столу і аж сичить від довго стримуваного обурення:

— Довоювались! Зр-ада! Зр-ада на кожному крр-році! Негайно перевірити застави! Офіцерів у нічні зміни! Знайти нитку, схопити її кінець!.. І... — він аж закашлюється, — так відлячити пр-р-роклятому німчурі, щоб дізнатись, яка бородавка на його лівій нозі. Розумієте?

Присутні розуміють. Насамперед вони розуміють, що свято зірвано і що нічого чекати на сподівану випивку.

Минає кілька днів, поставлено на ноги сили контррозвідки цілого корпусу і навіть армії. Фронт так само мовчазний, як і в перший день перебування на цих позиціях. Нарешті, помста підготовлена. Пошастило перехопити кілька важливих німецьких документів, захоплений в заставі німецький офіцер не встиг їх проковтнути. Разом з деякими підслуханими на підсилювачі, телефонними розмовами і матеріалами штабу армії довідалися про зміст особливо секретного обіжника з німецького штабу про державну зраду на одному з гарматних заводів. Ціла партія гарматів певної марки розрахована на те, щоб передчасно вибухати, уже було кількадесят нещасливих випадків, пропонується найсекретнішим способом вилючити ці гармати з артилерійних парків і вислати в глибокий тил.

І ось в Сучаві за проектом поручника Охріменка виготовлено знову торт в формі шоколадного гарматня, поставленого на поле з білого крему.

На цьому кремі шоколадною стрічкою написано бляк і початок того особливо секретного обіжника.

Торт відносять до противника поручник Охріменко (він балакає по-німецькому) і якийсь фельдфебель. Відносять саме в день народження командира німецького полку. Про це дізналися від перекинця — познанського поляка.

Олекса Михайлович дивиться в темряву кабінетика, очі йому випадають в пляму одринового календаря на протилежній стінці і на тій плямі виникають поволі і поручник Охріменко, коли той з ідкою усмішкою розповідає про передання знаменитого торта, про витягнені обличчя німецьких офіцерів, і ефрейтор Михалко Савчук, смертельно поранений тої ночі, коли роздобував від захопленого в нічній заставі німецького офіцера документи, що придалися для помсти, і піднесений вигляд полковника Стремоухова, і тихий вечір на сільському кладовищі, де майже не коливаються вогники свічок над відкритою Савчуковою могилою і полковий піп скоромовкою править останні слова похорону.

Хто зна, може саме тут над Михалковою труною круто звернув тоді Олекса Михайлович на свою просту лінію. Тепер це в далині тодішніх подій і все минуле зливається в очах, як друкований вузькою непаралельно текст, — його ще вчитаєш крізь окуляри, але без них очі від напруження запливають слюзою і титульні літери на абзацах стоять, наче рідкі дерева на степовій дорозі.

Так, дуже круто звернув тоді Олекса Михайлович після події з тортами. Немов саме цих тортів не вистачало йому, щоб відчутти справжню механіку війни, і одного дня, коли доручили поїхати в штаб дивізії з прапорщиком Кочетовим, недавнім предивком (голова дивізійного комітету), а тепер командированим у тил в якихось справах — захопити в сумку найпотрібніше своє майно і скочити на коня з твердою думкою не повертись.

Йому пощастило. Замість просто тікати з фронту з небезпекною потрапити в різноманітні застави, розміщені на всіх вузлових станціях Румунії, аж до Яє і навіть самого Пру-у, він поїхав з прапорщиком Кочетовим. Цей колишній студент київського університету, перебувши на фронті не більше року, поварившись останнього, уже революційного, часу в комітетах, їхав тепер з майже спустошеною, в усьому зневіреною душею. Це останнє відчув Олекса Михайлович вже з перших слів розмови, коли, від'їхавши з полкової канцелярії, вони проминули кілька пагорбків з ретельно прихованими спостережними пунктами, замаскованими сховищами і позиціями важкої артилерії, переїхали через вибалок і, вибравшись в кількох кілометрах від шанців до узлісся на горбовині, дали перепочити коням і оглянулись назад.

Перед ними на білій сніговій мапі лежало село, з комінків лівими хмарами тягнулися димки, на головній вулиці сновигали сірі шинелі, біля криниці виднілися гнучкі постаті буковинок, а за селом зігзагуватими стрічками бігли на обидва боки шанці, пропадаючи у вибалках і знов виникаючи на далеких пагорбках. Від шанців, наче дрібні корінчики з коренища, бігла в цей бік заплутана сітка ходів сполучень. У бік противника, до передових застав таких корінців було куди менше: — лише кілька невеличких пагінків відгалужувались в напрямі німецьких позицій.

Олекса Михайлович примружує ще й протирає рукою очі — надто вже яскрава ота картина на горбовині над фронтом.

— І як це в мене тоді вивалось, — шепоче, сам собі дивується Олекса Михайлович, пригадавши несподівані свої слова отам, коли стояли вони з мало знайомим досі прапорщиком Кочетовим і мовчки роздивлялися на залишене позаду:

— Хоч український, хоч не український полк, а фронт все той самий „міцний і непохитний“ — бодай би він завалився! І снаряди від тої українізації не поменшали. Для кого і для чого, к чортам собачим!

Сказав і, збагнувши в чий це присутності, насторожено глянув на офіцера. Той зашарився, наче піймано його на тих самих недозволених думках. Потім підмостився в сідлі, насунув на обличчя звичну офіцерську підтягненість і вимовив, не дивлячись в очі супутникові.

— Унтер-офіцере Шротинко, чи розумієте ви, що за такі слова я повинен заарештувати вас і в кожному разі доповісти начальству?

Правду сказати, можна було чекати на гірше.

Олекса Михайлович прекрасно пригадує, що вже в той напружений момент він відчув ознаки своєї можливої перемоги.

І він відповів, приклавши за звичкою руку до кашкета:

— Так точно, пане прапорщику, я добре розумію, що сказав. Але я сказав те, що всі думають. І...

Не дослухавши, офіцер повернув коня і вони заглибилися в лісок. Проїхали-мовчки з півкілометра. Нарешті:

— Ви, здається, ще хотіли щось сказати, Шротинко?

— Що ж говорити, пане прапорщику, ви самі, очевидно, розумієте...

— Що? (здивовано) Звідки ви можете знати?

— Ви були в комітетах, бачили і чули делегатів і, мабуть, знаєте, куди воно йдеться. Люди воювати ніяк не хочуть. Не знаю, що вже їх стримує...

— А дисципліна?

— Е, пане прапорщику, хіба то дисципліна. Звичка може, та й не важаться ще...

І знову несподівано для самого себе:

— А я вже зважився!

Павза. Офіцер спинив коня, спинився і другий кінь. Кочетов глянув просто в вічі салдатові, помітив повний мішок, приторочений до сідла, ремінний мотуз непокладеного салдатові револьвера, що вистромився з кешені, й твердий погляд свого супутника.

— Вас піймають, Шротинко. На першій заставі піймають.

— У заставах, пане прапорщику, такі ж салдати, як і скрізь.

— Помиляєтесь. Генерал Щербачов поставив мішані застави з румунських і наших салдатів.

— Однаково. Я двічі пробивався крізь австрійські застави, — він приклав руку до георгіївського хреста на грудях.

Кочетов, не одриваючи очей, вдивлявся в цього, досі так зразково дисциплінованого салдата.

— Шротинко, ви взяли лінію дезертирства. Вас упіймають навіть коли... я не донесу начальству.

Довга, довга павза.

— Я взяв просту лінію. А може ви мене візьмете з собою в командировку, пане прапорщику, і я пройду з документами?

— Як? Ви мене, офіцера, намовляєте допомогти дезертирові? І саме тоді, коли проєкується наступ — треба виручити італійців на Ізондо?...

— Чому саме дезертирові? Я хочу подивитися, що справді робиться в тилу, а там видно буде.

Шротинка, здається, влучив. Розгублені думки Кочетова повинні зосередитися на обмисленні такого компромісу.

Прапорщик торкнув острогами коня і вони мовчки їхали ще з півгодини. Зустрілося кілька вершків. Штаб близько. Он прапоруч підтюпцем пройшов роз'їзд ксзаків. Ліворуч телефоністи тичками швидко накидали дрот на дерева. Спереду виднілося село з дивізійним штабом, за темною шіткою парку майорив червонохресний прапор шпиталю.

— І що дьорнуло язиком теліпати? А тепер в два щоти прапорщик посадить тебе, як п'яного дурня.

Прапорщик теж відчув повні свої можливості. Він вирівнявся в сідлі і бадьоро хахикнув. Почалася сільська вулиця. Штаб близько.

— Пропав! — сам собі прошепотів Шротинка.

Кочетов оглянувся, зустрів простий погляд салдата, побачив підкреслено стиснені його губи і, під цим простим поглядом наче від чогось відмахнувшись, спинив на мить коня, щоб стиха промовити:

— Я гадаю вийхати завтра ранком. Документ вам видадуть у дивізійному комітеті!

Тільки тепер, знаючи далші події, розуміє Олекса Михайлович причину цих слів прапорщиківих. Це був прояв одного з численних хитань цієї людини, що побувала потім в денкінців і петлюрівців і, нарешті, в більшовиків, щоб іще раз хитнувшись мало не до шкідництва, спинився, нарешті (чи назавжди?), на дослідницькій роботі в хемінституті.

— Але проста моя лінія таки перемогла тоді. Перемогла ще не раз. Проста лінія...

Довгі спогади розриваються твердими кроками за перегородкою. Хтось іде до змінного директора. Двері відчинились — в них виникає постать Володька. Син дуже рідко заходить до батька на посаду. Значить скоїлося щось важливе.

— Тату, мене мобілізують на Донбас!

— Як? Уже остаточно?

— Майже. Знову прорив десь на Сталінщині. Я, правда, міг би попросити хлопців з газети...

Олекса Михайлович нервово стискає кулаки і потім надягає окуляри.

— Проста лінія, — глузує він з самого себе. — Щойно нахвалявся, ось тобі і знову — шукай її, просту лінію. Чи сина з науки зірвати на шахти, чи...

— Проста лінія, де ж вона?

ПОЇЗД НА ДОНБАС

Поїзд на Донбас виходить увечері. Він має прийти з півночі, цей поїзд, і забрати звідси Володька з його товаришами. Поїзд повезе молоду силу в темряву шахт і, наче для того, щоб нагадати про цю темряву, поїзд одразу встромився в пітьму он там, за вокзальними ліхтарями.

Олекса Михайлович щільніше натягає кашкета і наставляє хутрянного коввіра — морозить і вітром з-під засніжених припиняє вагонів піддуває. А може й не так це від холоду, як від отого незрозумілого нервування.

— Чого це я, справді? Тисячі народу в тих шахтах ціле життя роблять і нічого, а Володько ж ну, на рік поїде, чи що.

Олекса Михайлович ніколи не бував у шахтах. Проїздивши разів зо два в кавказькій санаторії, він тільки з вагону бачив високі, немов єгипетські піраміди, гори породи, мережані вежі капарів і віадуки естокад.

На платформі чимраз більше пасажирів. Поїзд спізнився майже на півтори години, і пасажири, що раніше про це не довідалися, голосно висловлюють незадоволення. Вони тиснуться до дверей закритих переходів, швидко рухаються, щоб не замерзнути і роздивляються на негмоніне вокзальне життя. На сусідню платформу щойно під йшов швидкий з Кавказу. Кризь припорошені снігом дзеркальні вікна заглядають легко вдягнені пасажири, на платформу горохом висипаються приїжджі з чемоданами, валізками, з туристськими пристроями, що наче пахнуть іще пахами південного сонця. Чужоземці в м'яких широких пальтах і неодмінних злегка волохатих фетрах, проносять свої шкіряні вертхаймівські чемодани з притороченими табличками власників і етикетками берлінських, тегранських, московських і інших готелів, пасажири поскромніше, нашвидку вдягнувшись, б'ють з чайниками по окріп, газетярі вигукують назви свіжих газет, а звичні плечі носіїв вправно відносять від вагонів різнобарвний багаж безнастанних людських потоків, що течуть і взаємно дифузують на просторах великої країни.

На іншій платформі останні пасажири навипередки біжать до щойно зрушеного з місця приміського поїзду. А там далі, праворуч і ліворуч на безкочних запасних коліях, вишиваних блискітками семафорних і виличних вогнів, перегукуються маневрові паротяги, сюрчать і вимахують ліхтарями зіпльовачі, стукуються буфери, передаючи поштовхи по черзі на ці десятки дальших вагонів, скриплять гальма, шипить, вириваючись з циліндрів, пара і м'якими словами хрестить виличник якогось невинного машиніста.

Натовп навколо Олекси Михайловича чим далі густішає. Проходять з немудримими своїми скриньками і мішками сезонники, — вони заробили на будівництві і повертаються на село, з ретельно прихованими гаманцями, з хустками і панчохами для дружин чи любові, з цукерками для дітлахів, з тютюном для старого діда, а то й з непомітно схованою від десятиркового ока спецілкою, чи принаймні емальованою кварточкою з гуртожитку.

Просто під ліхтарем стоїть купка молоді. Вони голосно обговорюють мету своєї поїздки — нехай усі знають, що студенти, майбутні інженери, ідуть оце на практику в Луганські заводи. Двох з цієї купки проводжають старенькі батьки — вони прийшли сюди напутити доброю порадою недосвідчених дітей. Та діти мало слухають батьківське слово — вони ж молоді, ось поруч стоять їх самовпевнені товариші і життя майбутнє шикується в місяці і роки для них, тільки для них: — що розуміють у ньому милі, симпатичні та до незрозумілого минулого прив'язані, батьки?

Де ж Володько? Він показався на дві хвилини, передав до охорони кільком товаришам свій чемодан і кудись пішов, сказавши, що хутко повернеться. Минає вже мабуть з година і все таки його нема.

— Дивно, — думає Олекса Михайлович і знову починає прогулянки на плятформи.

Г-гоп. Під самісінькі йому ноги гепається на слизький льодистий асфальт замотане в хустку дитинча. Олекса Михайлович згинається допомогти, та дитинча вже само підвелось. Веселими чорними оченятами на рум'яному свіжому обличчі, рівним гребінцем білісінких зубів і сніжинками, захопленими з землі на брови, дивиться дитинча на заклопотаного з несподіванки дядю.

— Диви, яка моторна, — мовить Олекса Михайлович.

— А ви думали, — не вагаючись, наслуханою від мами реплікою, відповідає дівчинка.

— Як же тебе звати?

— А Маруською звати, — без звичайної селянської няковости відповідає дівча.

— А років скільки?

Маруська замислюється і, кінець кінцем, звертається до мами, що стоїть біля кількох лавтуків багажу з меншеньким на руках.

— Скільки мені, мамо?

— Ото забудькувата яка. Восьмий же, восьмий рік вже на другу половину переходить.

Непомітно Олекса Михайлович пристає до розмови і, згадавши, що в кишені пакуночок з цукерками (купив у друкарницькому буфеті для Володька на до-рогу) частує Маруську. Обличчя дівчинки розквітає, вона довго милується малюнком цукеркової обгортки, поривається розвинути її, знову роздвигляється і, кінець кінцем, таки обережно розвиває, відкусює шматочок, щось надумавши, відкусює ще раз, щоб решту віддати для меншенької сестри.

— Куди ж це ти, Марусю, ідеш, га?

— У шахти їду.

— Отакої, а чого ж ти у шахті робитимеш?

— Татка звідти заберу, щоб не вбило його.

Олекса Михайлович повертає запитливе обличчя до мами.

— А так, так. Поїхав Сашко — це мій чоловік, а Марусин батько, — на шахту, бо в селі нема як жити. Їсти нема чого.

— А колгосп у вашому селі є?

— Ну, і що з того, що є? Самі ледарі зібралися, а їсти все'дно нема. То й поїхав Сашко з села. Тільки ж на шахті, самі може знаєте, які порядки. Котре важче місце, де яка найхужа робота — скрізь отого Сашка женуть. Це таки правда, що заробіток є, та біди я боюся. Кажуть люди, вбиває там багато на тій шахті. Митра швагера мало не зовсім восени придушило.

— Так ви що ж, цілим сімейством до нього вирушили?

— Авжеж. Хочу його з тої шахти витягнути. Нехай десь інакшої должности глядять.

— Село, виходить, зовсім покинули, чи як?

— Побачимо, може на якийсь інакше повернеться. А коли так — хай воно западеться!

— Чогось дуже ви недобрі на своє село?

— Були б і ви недобрі, коли б усе чисто забрали. Багатії, кажуть. Оце, як бачите, усе багатство.

Вона обводить рукою три залатані, поперець'язувані лантухи, і сині вогники звичкої вже ненависті запалюються їй у глибині очей.

Олекса Михайлович мовчки дивиться на цю сім'ю, Марусині оченята посміхаються йому веселою вдячною приязню і він непомітно відходить у натовп з ще раз збуреними думками.

— Володько... шахта... Сашко-куркуль... На шахті вбиває... Убоге багатство куркульської сім'ї! Ненависть в очах Марусині мами... Ненависть, що суттю призначена і на його, Олекси Михайловича, адресу... Славне дитинча.

— От тобі і проста лінія, — глузує з самого себе. Шукай її, розумако, шукай! І тут же полекшено відкидає новий клопіт, побачивши серед натовпу високу й гнучку синову постать.

— З ким це він? От тобі і на: Ірина Антонівна. Теж проводити прийдла... Не знаючи з несподіванки, як до цього поставитися, Олекса Михайлович неспішною ходою іде синові назустріч.

— Де ж ти, Володю, забарився? Вже і поїзд от-от підійде.

— Тату, здається, ти незнайомий з Іриною Антонівною?

Олекса Михайлович простягає руку, на мить крізь тоненьку жіночу рукавичку відчуває хвилику пестливої теплоти і у вічі йому з під оповитих безтурботною посмішкою вій, волохатим струмом котиться ласкава приязнь. А втім він одразу ж відчуває, що та приязнь не спеціально на його адресу — просто в цій жінці аж через вінця душі перехлюпує тепла ласкавість до всього навколо.

Не виявивши й нятяку на ніяковість, вона починає розмову, вміло її підтримує, прагнучи одразу ж упіймати найцікавішу співрозмовникові тему, і час од часу весело посміхається. (Олекса Михайлович тоді помічає цікаву родинку на лівій щопі і, мимоволі глянувши на сина, думає, що в цій жінці справді є щось дуже звабливе).

Грюкіт, шипіння і свист пари довгожданого поїзда перетинають нитки розмови, в галасі прибулих і від'їжджаючих тануть окремі слова і речення, метушня підхоплює і Володьку з товаришами. До вагонів тиснуться натовпи з клунками і валізками, з скриньками і чемоданами, ваянками за плечима, з бляшаними чайниками при поясах, пакуночками і недоїденими харчами, з усім тим потрібним і непотрібним мотлохом, що його людина не вважається залишити в покинутому місці, ніби побоюючись, що завтра там серед нових людей, речей і обставин увреться без цього мотлоху нитка її окремішньої життєвої традиції.

Проминули довгі і трохи нудьгуваті хвилини перед другим дзвінком, освітлене коло перонного годинника з байдужістю автомата докрутило стрілку на призначену цифру, розкрило сотні прощальних обіймів, несподіваную вільгістю затуманило десятки розлучених очей — є бо в кожному вокзальному розставанні терпкий присмак якоїсь неминучої приреченості і ретельно прихованої, невисловленої думки: — А може бачимося востаннє.

Володько стоїть вже у відчинених дверях вагонного танку, з трохи штучною бадьорістю кидає вниз Ірині Антонівні та батькові слова усмішливих порад, обіцянок і запевнень, і з явною жадібністю ковтає волохаті хвилики пестливої теплоти, що струмують з жіночих очей. Рвучко сюрчить головний кондуктор, після напруженої павзи одчайдушним ревінням озивається паротяг, і тоді Ірина Антонівна, наче щось згадавши, швиденько відкриває сумочку-чемоданчик і легким помахом кидає Володькові злегка прив'язлу рожеву троянду. Володько спритно упіймавши, засвічується радісною посмішкою (хоч пальці йому вжалило квіткове терня), поїзд рушає, Володько кричить слово подяки і на шоках йому запалюється той самий рожевий вогонь, що зарум'янив уже сміюче обличчя Ірини Антонівни.

Прогрюкотили останні вагони, поїзд провалився в темряву ночі і тільки сигнальний ліхтар кінцевого вагону байдужим оком дивиться на провожатальників, аж поки не зникає за поворотом.

Олекса Михайлович раптом згадує, що йому ж по дорозі з Іриною Антонівною і, трохи збентежений наступною розмовою, іде поруч молодій жінці до виходу.

— Знову якось воно не те, — майнула думка. — Власне, нічого ж особливого тут нема. Ну, приїхала на вокзал... — перебиває думку друга. — А проте, не хотів би ти оце зараз зустрітись з Фламе?

Олекса Михайлович мимоволі озирається і, піймавши в натовпі ніби знайомий погляд, швидше іде далі.

— Невже це Фламе? Так, значить, він підглядав? Оглянутися? Так, треба оглянутися.

Спинившись на мить, він озирається — на тому місці вже інші обличчя.

— Мабуть я все таки помилюся. Не може ж бути, щоб...

Мовчазний і замислений він іде за Іриною Антонівною до трамваю, в вагоні його відокремлює від неї рухлива маса пасажирів і аж на зупинці вони знову стають поруч, ідучи додому.

Олекса Михайлович відчуває, що треба було б щось сказати, висловити навпростець свій погляд на всю цю історію.

Щоб якось почати, він вимовляє:

— Я й не знав, що ви знайомі з моїм сином.

— О, і то вже кілька місяців, — негайно підхоплює Ірина Антонівна. І спритно відводить схований у запитанні докір: — Мене ж познайомив Олександр Генрихович. Якось вийшли ми з квартири на сходи, аж тут і Володик... (вона поправляється:) ваш Волода іде нам назустріч. Так мовити, житлокопівське знайомство, — додає вона усмішливо і легко переводить розмову на спільні квартирні справи.

Ось і знайомі сходи.

Ірина Антонівна привітно прощається, нахилиє голову і натискує дзвінок. Піднімаючись на свій поверх, Олекса Михайлович чує, що ніхто не відчиняє. Заглянувши вниз, він бачить, як жінка виймає з чемоданчика американський ключ і сама відмикає двері.

— Фламе таки нема дома, — шепоче Олекса Михайлович. — Невже він справді стежив отам на вокзалі?

СУМНІВИ ВАЛЬТЕРА КУППЕ

У новому, щойнозбудованому корпусі для швидкодрукарських машин ще не побілені стіни, ще тільки вчора закінчили працю тинкарі, і в повітрі стоїть густа вапняна вогкість. Треба б ще почекати з монтажем, — хай би поприбирали, побілили. Коли ні, — не хочуть вони чекати, ці вічно-метушливі люди. Вони, здається, ладні вдвоє заплатити йому, Вальтерові Куппе, нехай би він тільки прискорив монтаж нової офсет-машини.

Вальтер в сірому американському комбіне стоїть біля одвірка і витрушує незмінну люльку. Витрушує машинально, бо він замислився і в люльці вже давно не лишилося й порохинки попелу. Його тутешні помічники пішли свідати, а Вальтерові свідати неохота — він добре поспідавав ранком. Крім того Вальтер Куппе, монтер від ляйпцигської фірми, охоче залишається на самоті. Він останнім часом щось аж надто багато думає про такі справи, що раніше просто не привертало його уваги. Думає, наприклад, про те, що його постійна звичка утаємничувати свої монтажні способи, звичка, що цілком виправдувала себе в Німеччині, тут якось не підходить. Усе здається те саме: і фірма підписала той самий договір, і машини майже такі — хіба що новіші, як завжди з дальшими роками, моделі, — і такі ж його, монтера Куппе, обов'язки змонтувати і здати на ходу машину. І все таки щось не те.

Монтер Куппе знову напихає в люльку тютюну, сідає на порожній ящик від імпортного варстату і продовжує запаморочливе монтування складного механізму нових світовідчувачів, монтування на осліп, без звичної „синьки“ рисунку. З розсіпаних безладно деталей — суперечливих доказів, спостережень, згадок і розмов, він пробує монтувати основний кістяк машини, припасовувати до нього передатні валки часткових висновків, трибки логічних переходів, безколючі гвинти асоціацій... Але що то за гаспидська робота! Монтування посувається надто повільно: кожного разу не вистачає якихось важливих деталей і кож-

ного разу доводиться — от халепа! — відкладати викінчення цієї роботи. От і сьогодні — почав був обмислювати свої виробничі секрети, аж тут думка перебігає, скажимо, на цих людей, що його оточують. Важко зрозуміти їх. Правда, він не дуже багаті по-російському знає, а тут ще чимало говорять огою українською мовою, та все ж безперечно одне. Більшість робітників матеріально незабезпечені. По крамницях черги, продуктів мало. Еге, коли б це вдома, в Німеччині, — були б уже діла: і уряд полетів би, і страйки виникли б і взагалі чорт вітх що заварилося б. А тут нічого. І незабезпечені, погано вдягнені люди, що так часто, не ховуючись, дають свої, особливо постачальницькі, порядки, стають якісь інші, наче підмінені, коли мова заходить про роботу, про улюблені їхні слова „темп“, „промфінплян“ (Куппе вимовляє „бромфінплян“), „п'ятилітка“. Незабезпечені беруться до праці так, наче їх завтра годуватимуть у кращих ресторанах на Курфю стендам, погано вдягнені так накручують свої темпи, ніби їм видані чеки на кращі лляйпцигські конфексії.

— Дисципліна? — сам себе запитує Вальтер Куппе.

Ну, так. Він це розуміє. Він сам раніше був у католицькій профспілці (мати в нього з Баварії — богобоязна католичка), тепер він у соціял-демократичній. Але хто ж не знає, що ніяка профспілка не змусить забути про життєві незлагоди.

— Компартия? Дак не всі, далеко не всі ж — партійці. І потім це не пояснює основного, бо і партійці забезпечені так саме, як і позапартійні.

— ДПУ? О, про це він начитався чимало ще в Німеччині.

Правду сказати, йому здавалося, що тут він побачить погонича мало не біля кожного робітника, погонича вроді якогоось особливого шуппо. Ні, і це не так. ДПУ таки є, воно суворе, воно без жалю вихоплює противників режиму, але щось він не чув і не бачив серед цих противників — робітничих постатей.

От і змонтуй з усього цього струнку, як машина, уяву про тутешніх людей і порядки. А тут ще оця справжня відсутність безробіття. Скрізь потрібні люди, люди і люди. Скрізь на кожній вулиці загорожені плетива рештовань, з усіх кінців чути про нові й нові заводи. Та не треба далеко ходити: ще моки і стіни оцього корпусу, сьогодні завішані плякатами: „Усі як один на допомогу Тракторобудові! Віддамо вихідний день, щоб прискорити пуск тракторного конвеєра!“ Йому переклав цей плякат складач і профспілковий функціонер Яша Воробейчик (він вимовляє „Форопейшик“) — його рідна єврейська мова допомагає сям-так балакати з Вальтером Куппе. І можна не сумніватися, що завтра, у вихідний день, усі справді підуть і відпрацюють на цьому Тракторобуді, де зараз зимно і моторошно. Так, наче це їм усім і кожному зокрема — дуже потрібна справа.

— Колосаль! Зер колосаль! — шепоче Куппе, згадавши улюблений вираз свого Ляйпцигського начальника-інженера. — Цікаво, чи буде щось подібне і в нас, у Німеччині?

Вальтер шукає в кишені. До біса! Він забув листа в піджакові. А втім він же його і так пам'ятає — Труда пише, що справи чини далі гіршають і що вона не може добрати, в чому ж причина. В їхньому будинку вже більше половини безробітні — шість сімей вже виселені, особливо боляче було дивитися на старого Курбеля. Його речі викинули на двір і він сидів на них — Вальтер повинен пам'ятати, що старий чи не зовсім слідий — з померхлими, повними сліз очима, аж доки не прийшла з своєї фабрики-пральні молода Лізхен. Ах, вона теж не могла стримати сліз — вона сподівалася, що їй пощастить перебитися „Я дала їм — пише Труда, — попоїсти, а потім гони перевезли тачкою свої речі кудись за місто — там, кажуть, є ціле селище з старих кіосків, будок, розбитих мебльових фургонів і фанерних хатинок“. Від сестри Амалі з Берліну Труда передає теж маловтішні звістки. Іі Курт працює тільки три дні на тиждень і, коли б не ті долляри, що присилає небіж Віллі з Філадельфії...

— Ну, і роки, — зітхає Вальтер і, наче приховавши на закінчення хоч трохи заспокоїливу звістку, згадує з жінчиного листа кілька слів про власні справи. Адольф Фербессерер всетаки Вальтерів шкільний приятель і він працює в конторі фірми. Так оцей Адольф недавно зустрів Труду і пообіцяв їй прикласти

всіх сил, щоб у разі чого, в становищі Вальтера нічого не змінилося. Крім того Адольф переконаний, що Вальтера дуже цінне місце-директор. Труда пише, що вона дуже зраділа, почувши ці Адольфові слова. Це таки приємно почути і Вальтерові. Але водночас це показує, що коли б не Адольф... Ф-ф-у! Не хочеться навіть думати. І потім, чи не заспокоює його Труд? Ця нова думка аж викликає рожевість на Вальтерове обличчя.

Закінчується жіничин лист, як завжди, надією на бога. Вальтер одразу уявляє собі, як складає руки його Труд, згадуючи бога. Це його завжди зворушувало, хоч треба признатися, він давно відстав від релігійних виразів та інтересів. Сьогодні ж ця згадка знову повертає його до порівнянь. Справді, з ким з тутешніх жінок можна порівняти його Труд. Звісно, коли пригадати його уяви про місцевих жінок перед виїздом у цю країну, стає дуже смішно і трохи навіть соромно. Адже там здавалося, що тут не лишилося ні тривалого кохання, ні вірних дружин, сьогодні сходяться, завтра розлучаються, дітей здають у притулки, словом, якась узаконена розпуста.

— Ай, же брехуни, ну, й брехуни! — аж посміхається Вальтер, і сам докладно не знаючи, до кого саме прикладає він ці епітети. Може до спиритних фейлетоністів „Форвертс“а, може до напучувальних слів гера шефінженера Ауфрайбера, а може і до проповідів пас ора Цаум, що його солодкі промови з яхидними висновками завжди переказувала Труд, повернувшись з кірки.

Вальтер сам себе ловить на цих оцінках і негайно влаштовує автодопит.

— А чи не збираєшся ти, браток, перекинутися в більшовицьку віру, га? Чи не спокусили тебе оці радянські робітники (адже функціонери з профспілки, там у Німеччині, не раз перестерігали усіх, що йдуть на працю до СРСР, від такої неприємної можливості)?

Вальтер несвідомо кривить губу — цим він завжди показує, що Вальтер Куппе не з дурників і навколо пальця його не так уже й легко водити. І думка Вальтерова спинається на оцьому небезпечному оточенні.

— Ну, гаразд, візьмемо друкарського механіка геносе Зуба. Це так звиває його він — Вальтер. Інші звертаються до механіка — Павло Іванович.

Вальтерові стає смішно, коли він пригадує перші дні свого знайомства і спільної роботи з геносе Зубом. Вони обоє, наче приглядалися одне до одного. Механік не хотів виявити природнього зацікавлення новою машиною, Вальтер за звичкою не міг себе примусити так легко розлучитися з монтажними секретами.

— Йй-право, наша поведінка, — глузує з себе Вальтер, — нагадувала, очевидно, знайомство збитошного школяра, що його першість у силі визнає ціла гімназійна класа, з шойно прибулим новачком. Вони обидва дивляться з-під лоба і, взаємно відчуваючи силу противника, кінець кінцем, покладають не займати один одного.

З геносе Зуба виявився тямучий механік і добрий товариш. З ним, правда, важко було розмовляти, надто ж перші дні, коли Вальтер безсило борсався в хвилях двомовної стихії, що вирувала навколо нього з своїми дивними, і в кожноразі чужими законами. Але тепер вони розуміють один одного знаменито. Тільки марно було б шукати в цьому розумінні і в цих розмовах чогось такого, що виправдувало б віщування оцих лляйцигських профспілкових функціонерів.

Тоді може цей змінийний директор, з таким кумедним німецько-українським прізвиськом — геносе Шротинка (цілком по-німецькому треба б сказати Шроткорн)? Може це його вплив на мене?

Вони, правда, знайоми ближче — геносе Шротинка два юнацьких літа прожив у дядька-бондаря, працював у німецькій колонії і знав кількадесят німецьких слів. Саме з ним першим, коли не рахувати перекладачки, Вальтер і почав розмовляти на цій роботі. Він уявляє собі кремезну постать Олексі Михайловича сивувату голову з сірими очима, завжди ретельно підголеним підборіддям і короткими каштануватими вусами. Та мабуть найбільше вражає в цьому обличчі несподівано горбоватий ніс.

Вальтер починає пригадувати свої розмови з геносе Шротинкою і раптом здригається, як заскочений на прикрому ділі, — перед ним стоїть Олекса Михай-

лович і посміхається, задоволений справленим враженням. Це його маленька слабкість: увиходити нечутно і вражати несподіваною своєю присутністю.

Після перших усмішок, розмова переходить, як завжди, на монтажну тему.

— То як же, геносе Куппе, прийняли зустрічний?

Шротинка знає цю хибку Вальтерову струнку. Адже Вальтер так довго запечерчував можливість скоротити на цілих два тижні монтаж ще там, у старому корпусі, де ставили нові ротаційки. А потім, як ротаційки були змонтовані і лушчені на шістнадцять днів раніше визначеного строку, Вальтер Куппе завжди насуплювався, коли згадували його заперечення. Проте, сьогодні він не має охоти сперечатися і відповідає жартома:

— О, вони мене загонять!

„Вони“—це Зуб і вся бригада монтажників.

Губи і ніздрі в Шротинки одразу починають тремтіти, він хоче задержати на виду діловитий вираз, та, кінець кінцем, усмішка проривається і заповнює ціле обличчя. Вальтер Куппе, забувши про поради лаяпцигських функціонерів, приязно відповідає тим самим і вони обидва весело регочуть після кожного слова Вальтерової розповіді про те, як монтажники винайшли спосіб непомітно „підкручувати“ темпи.

— Вони мені приносять рисунки і гайки, коли я ще і сам не подумав про це. „Може вам, геносе, потрібен ва.ерпас?“—копіює він одного з монтажників і Шротинка, регочучи, пізнає Сашка Свічку. „Чи не пора вже, геносе, взятися до компресора?“ „Ви, геносе, здається хотіли мене послати до комори по шайби?“ Вальтер говорить так кумедно, з такою силою помилок і головне про такі приємні Шротинці речі, що Олекса Михайлович нестримно сміється і шот-хвилини дружньо тисне Вальтерові праву руку.

Розмова поволі переходить на інші питання і одної хвили Вальтер ловить себе на думці, що отак непомітно він щойно розповів цьому змінному директорові і комуністові майже увесь зміст жіничного листа. Розповів, наче близьк му другові. А в тім Шротинка ту ж мит сплачує борг товариського довір'я, розповідаючи про сина, про донбаську його подорож і про сьогоднішню зустріч з інженером Фліме, що, прийшовши до друкарні глянути на свою щойно видрукувану книжку про шахтну справу, спитав, на якій саме шахті Володя, і подарував перший же примірник йому, Шротинці, щоб послати в Донбас синові.

— Книжка, здається, добра! такому зеленому шахтареві, як мій Володько, стане в пригоді. Там у кінці є навіть списочок шахт... Показано:—котрі, значить, газові, небезпечні, а котрі негазові, чи сказати, напівнебезпечні. Сьогодні ж я Володці і переслав книжку. Хай почитає.

Шротинка з хвилину мовчить, а потім додає:

— Путяща людина, цей Фламе.

Вальтер притакує.

— Володю йому особливо полюбляти нічого, бо...

Договорити він не встигає. Дзвінок на закінчення перерви перетинає розмову. У дверях вже стоїть Сашко Свічка і ще здалека звертається до Вальтера.

— Я приніс, геносе, і ці шайби. Може ми їх ще сьогодні злагодимо?

Вальтер кумедно значущо моргає Шротинці і, приязно посміхаючись, вони розходяться.

(Закінчення в наступному номері)

СТЕПАН ОЛИНИК

БРИГАДА ШМІДТА

Знизу галька пече сковородою,
Загорають рибалки,

а сонце

— Миготить золотою лускою,
У глибокій небес ополонці.

Побережжям наметів багато,
Скільки глянеш,

І звідци, і звідти,

А хай спробує хто позмагатись,

На умові з бригадою „Шмідта“.

— Не лякають нас „моря курйози“,

Ми за пляном —

щодня виїжджаєм.

І на кожній „зорі“

— ваговоза

Навантажувем риб — урожаєм.

Здобуваємо скарбів запаси,

Що по морю вигулюють марно,

І героям побідної кляси

В Запоріжжя і рудні Донбасу

Скумбрію даємо ми ударно.

Завдання розподілено чітко,

(Щоб не тергись, як риба од соли);

Той гребе,

той вистелює сітку,

Той пильнує крила і кодоли.

Далина, водограйні килими,

І туди, де стрибають дельфіни,

Кида часто отаман очима,

На крик чайок і кольори піни.

В казанах, антрацитом нагрітих,

Варим чирус,

печем кукурудзу,

А довкола

Розіп'ятих сіток

На піску висихають медузи.

Ген рибалка доплітує кошик,

Деся гармошка хлюпнула мажори,

На опалову сонця порошу

Беріг дихає свіжістю моря.

Вмить наказ отамана Володі:

— Наготов невода і припаси...

Тільки чайки упали на воду,

Ми погнали крізь хвилі баркаси.

М. ТАРДОВ

КІНЕЦЬ ОХОТСЬКОГО ПОЛКУ

(Продовження *)

НЕ ВИТРИМАЛИ НЕРВИ

На ранок туркмени щільною стіною оточують Тісмениці. На шосе стоять бліндажовані автомобілі.

Кілька разів намагаємося прослизнути до сусідніх полків, щоб зв'язатися з ними, згуртуватися єдиним щільним фронтом у боротьбі проти наступу. Але щоразу туркмени завертають нас назад, а бліндажівки, коли наближаємося, починають злосливо форкати і сунуть сталеву стіною. Всі спроби переконати туркменів наражаються на злісний опір офіцерів. Вони не дозволяють розмовляти з солдатами. Коли наближаємось, офіцери набивають гранати. Ще злосливіший настрій окремих частин. Ми пробували почати з ними переговори, але ж першу спробу вони зустріли градом куль.

Полк покищо додержувався своєї постанови.

Кулеметники обходять роти, розмовляють з солдатами.

Але не дрімать і ворожі сили.

Вони дедалі дужче ворухаться. Уже сміливіше лунають, правда, покищо поодинокі голоси за наступ.

Солдати їх не слухають.

Але після кожної нашої невдачі з туркменами та окремими частинами голоси ці настирливішають.

Опівночі до нас знову прибуває комісар армії. Його автомобіль з яскравими ліхтарями підкотив до штабу полку, де безперервно чергують Гмиря, Хіжняков і Грушевський. Комардир полку та ад'ютант навть не з'являються в штаб.

Комсар довго переконує Хіжнякова. Він знову говорить про зраду революції. Але рішуча відсіч комтетників примушує його поїхати геть, підмавши облизня.

Сиджу в заставі. Поволі проїздить мимо автомобіль.

Раптом з-за тину виходить солдат. Він стає посеред шляху і підіймає руки назустріч автомобілю.

При яскравому світлі ліхтаря пізнаю Зозулю.

Автомобіль стає.

Підійшовши до комісара, Зозуля про щось довго з ним розмовляє.

Комісар увесь час згідливо підтакує головою.

Я силкуюся прислухатись, але гуркіт мотора заглушає слова.

Комсар дістає польову книжку, щось занотовує туди, тискає руку Зозулі та йде далі.

Зозуля перелазить тин і щезає в темряві.

Уранці комсар знову з'являється в Тісменицях.

Автомобіль його поволі суне вулицями. Комісар увесь час нахиляється через край, вдивляється в перехожих солдатів. Він когось шукає.

* Початок роману див. в №№ 1-2, 3, 4, 5-6 „Черв. Шл.“ за 1932 р.

Біля штабу автомобіль стоїть недовго. Комісар хутко виходить з хати, злісно грюкає дверцятами, з розмаху сідає.

Машина поволі повзе вулицями, раз-у-раз даючи сигнали сиреною.

Я здогадуюсь, що комісар викликає Зозулю і городами поспішаю до тину, де відбулася їхня перша зустріч.

— Ат, до біса, спізнився.

Зозуля вже стоїть біля автомобіля і, люто розмахуючи руками, щось каже комісарові.

Зупинившись віддалік, скручую цигарку. До мене долітають окремі слова-КОМІСАР:... багато.

ЗОЗУЛЯ:... триста... буде... більше...

КОМІСАР: обережно... Хіжнякова...

ЗОЗУЛЯ:... скрутимо... гору... за нами...

Я збагнув, що Зозуля щось витіває. Лечу до штабу полку. Тут відбувається об'єднане засідання разом з ротними комітетами. Передаю Дмитрові, все що чув. Хіжняков докірливо похитує головою.

— Ех, проспали... Ний його чорт візьме. Агітацію таку розвинули, що далі нікуди. Треба негайно довідатись, до чого дійшлося.

Я й Мухін ідемо по чотах. У кожній хаті тривають гарячі дискусії. Виявляється, що число згодних наступати за ніч дуже побільшало. Це все чоловіки, що злякалися: прибулих туркменів та ударників. Є також кілька старих. На чолі їх — Мешков. Я підсів до купки солдатів, де в центрі просторкує Мешков.

— Наступати, братця, треба, — каже він, солодко лускаючи очі під лоба, — коли уряд наказує — сповняй. Треба німця розбити, інакше революція загине.

— Це правда, — підтримує його Муравйов, — бо німець прийде і загарбає все...

— У тебе є, мабуть, що загарбати, — басить Мухін, — то ти й боїшся. А ось у Ананченка навряд чи знайдеться, на що зазіхнути німцями...

— А присяга, — кричить Мешков — богом запрягався...

— А ти ж однією присягою мене в г... бив, а другою гадаєш зараз під кулі погнати...

Мешков мовчить. Солдати всміхаються... Але усмішка якась непевна. З учорапної рішучості майже нічого не залишилося.

— Ех-хе, важко ото курячими темними мізками вирішувати, — проказує на-решті хтось, — послухай — то й Хіжняков має рацію — за нас він, а послухай їх, — показує він на Мешкова та Муравйова, — то й вони н.би правду кажуть. Може німець революцію занепасти і ні чорта нам не дістанеться.

— Мир, мир підписати треба, — перебиваю я, — тоді все наше буде.

— А коли німець на мир не піде, що тоді, — ущипливо питає Мешков.

— Піде. Війна всіх змучила, а мир нам он як потрібний. Час уже свій лад запроваджувати...

— А коли німець все ж таки не згодиться, — не вгаває Мешков.

— Тоді самим треба кінчати війну — дає йому відкоша Мухін — мимоволі тоді і німець кине...

— Як то, — дивується Мешков, — алже ж німець слідом за нами суне на наші села. Ні, не миритися, а натиснути треба і не по дурному подаватися додому...

— Дурниці верзеш, Мешков, голову дуриш, — гнівається Мухін. — Скажу тобі по-простому: я б воював, якби знати, що за діло воюю. А німцям до нас, як і нам до нього байдуже. Який він нам ворог? Спільний у нас є з ним ворог — той, що жене нас у бій. Ось розплющ свої баньки, роздивися краще. Та тобі однаково не зрозуміти, — безнадійно махнув він рукою. — Ми домагаємось одного ти другого: ми за революцію, нашу, за робітничо-селянську — ти за панську. Де ж нам зрозуміти одне одного?

Солдати поглядають то на нас, то на Мешкова і мовчать...

— Лягти хіба спати, — порушує тишу Суцевський, — може щось за ніч придумаємо...

Зайшли до другої хати. Тут зібралася ціла піврота. Самі українці. Розмова точиться навколо постанови полку. І тут уже є прибічники наступу. Почуваться вказівки Зозулі. Сам він сидить на покуті.

— Отже я й кажу... — провадить він. — Ми, країна хліборобна і для нас безпека німецького наступу...

— Але ж німець ще не збирається наступати — перебиваю я, — покищо ти тільки збираєшся...

— Нужно опередити їх... — відказує по-російському Зозуля.

— Ач, розвоювався, — не витримує Мухін, — під офіцерщину рівняєшся. Чи не про тебе це сказано, що при вижках і батіг у командирах ходять...

— А хоті би й так... Ми повинні наступати, бо німець перетворить Україну на свою колонію.

— До цього далеко, — ти боїшся, що німець Україну на колонію перетворить, а я ото боюся, що ти з нас усіх рабів панських зробиш, стару панщину запровадиш...

Зозуля насуплюється: він не хоче починати з нами дискусію, але, бачучи напружені обличчя солдатів, наважується відповісти:

— Ми повинні домогатися визволення всієї України, — з запалом вигукує він... — Але не для того, щоб кинути її в обійми панів і капіталістів.

— Тим то ми повинні наступати, — провадить він, не слухаючи мене.

— Ти наступатимеш, а буржуазія тим часом тобі на шию сяде...

— У нас на Україні немає своєї буржуазії, — кричить Зозуля, — вона вся прийшла.

— Ось добалакався. Кинь замилювати очі. Буржуазії у нас своєї чимало. Об'єднання націй — це є вигадка буржуазії. Вона користується з цього, щоб гнати нас воювати... Ось коли б ви повиганяли свою буржуазію, тоді...

— Нема серед нас буржуїв, — раптом втручається в розмову Хоменко, — нема так само, як нема робітників... Ми хлібороби...

— Хлібороби ми, підтримує його дехто з солдатів.

— Чого ж тоді мирні селяни до бою прагнуть? — усміхаючись питаю Хоменка.

Він ніяковіє.

— Націю боронити... — відповідає за нього Зозуля.

— Облиш про націю співати, — виступає наперед Мухін, — скажи одверто: що тобі дасть війна з німцями. Дарданели кому потрібні: тобі, чи кому іншому і що ти розумієш в цих самих Дарданелах?

Зозуля змовкає.

Ми хочемо продовжувати дискусію, але Зозуля з своїми прибічниками не дають говорити. Роздратовані йдемо до штабу.

Тут уже знають про вагання, що панує в різних ротах.

— Кепські справи, — каже до мене Хіжняков, виходячи з дому разом з Лукою та Грушевським. — Наші засгави вже братуються з туркменами. До ранку напевне остаточно розкладуться. Попрацювали меншовички та ес-ери. Надто наш Біляєв.

— Біляєв?

— Та ось щойно довідалися. Виявляється, у нього щільний зв'язок з Зозулею та Мешковим, за його вказівками і розкладають. Сам він ходить по заставах та польових вяртах. Ось звідки — вагання солдатів. Він і братання з туркменами улаштував. Але нічого, доберемося до нього, стривай... Уранці сподіваються приїзду Керенського. Оце його з Лукою, — показуючи на Грушевського, — каже Хіжняков, — треба забрати звідсіль, інакше бо їм погано буде...

Поволі сунемо вулицю. Повний місяць гоїно заливає село матовим блиском. Верховття дерев вкривають будинки. Десь далеко на околиці кукурікає півень. Зрідка гавкіт собачий порушує нічну тишу. Поринувши в свої думки, поволі йдемо селом.

Досягли околиці. Біля варті сидять солдати, — чекають.

— То що, товариші, прядка не пряде? — питається Хіжняков.

Солдати шуляться.

— Проти своїх не підемо, — нарешті каже хтось.

— А хто це свої?

— Та ось, туркмени, — відповідають солдати.

— Дак і ви ж не чужі, а вони, бач, тиснуть на вас — перебиває Грушевський.

Солдат не знає, що сказати.

— Ви б краще умовили їх не виступати, — провадить Хіжняков.

— Не можна з ними розмовляти, — ніяковіючи відповідає той самий солдат.

— У них у варті, в роз'їзді неодмінно офіцер чергує і близько до солдатів не пускає...

— То що вирішили? — питає Хіжняков.

— Вирішили не битися з своїми. Піти в наступ, — жорстко відказує солдат. Його дратує допит Хіжнякова й власна безпорадність. Решта похмуро дивиться на нас. З-за рогу виїзять стрільці. То ідуть каптивармуси, розподіливши харчі. Нас гукнув Кравченко.

— Ну, прощайте! — кажуть Грушевський і Лука, — стискуючи нам руки.

— Не сумуйте...

Лука залазить на візок до Кравченка, за ним легко скочив на артілку Грушевський.

Кравченко укритв їх рядном і хвосньнув коні батогом.

Ситі коні рвонули з місця, і незабаром в далині ушух гуркіт візка.

* * *

Ранок почався привітний, ясний. Скісне проміння сонця, сковзнувши над верховіттям дерев, спускається до селища та заливає подвір'я й вулиці.

Потягаючись, виходять на сонечко солдати.

Зозуля з цілим почетом з'являється біля застави. Солдати давно вже розійшлися звідсіль. Ми з Приходьком улаштувалися на бруствері ближнього шанця. Зозуля не дивиться на нас.

Обличчя йому сьогодні особливо якось нашорощене. Рисячі оченята пронижують поглядом.

Він довго дивиться на шоссе...

— Не видко друзяк? — шпигаючи голосом, питається Іван.

Зозуля удає ніби не чує.

— Гайда, хлопці, пішли, — звертається він до свого почету.

Вони попрямували до штабу.

Зозуля твердо ставить ноги, виправляючи стан і випинаючи груди. Його хода набула якоїсь певності. Ідучи він кидає кілька слів. Хтось відокремлюється від купки і йде до нашої сотні.

— От гадюка, — бурчить Приходько, — пішов перевірити, чи не сховався Лука.

— Проводарем почуває себе Зозуля.

Синце все вище підбивається вгору. Ми заходимо в садок і, розлігшись на наметі, куняємо. Якесь апатія пройняла нас. Гірко на душі, що справа зірвалася. Якби було більш старих фронтовиків, ми б виграли. Але останні три поповнення забили полк молодняком, сварливим, нестриманим, войовничо настроєним.

Приходько кілька разів важко зідхав, немов його щось душило, а далі раптом підвівся.

— Ходімо до штабу, може ще не все пропало. Відшукаймо Хіжнякова, Гмирю...

Останні слова Приходька перебиває звук сигнальної сурми, що закликала збиратися.

Вийшли на вулицю. Звідусіль стягуються солдати. Купками й поодинокі прямують до штабу полку.

Там уже зібралися всі офіцери. Полковник Мюллер стоїть на трибуні. Потік

на вулиці чимраз меншає. Тепер видко тільки одинаків, що поспішають приєднатися до полку.

Полковник махнув посови́чком.

— Шикуватися по-сотенно, — гучно кричить він. Панове офіцери, шикуйте роти до приїзду товарища військового міністра.

Солдати приголомшені. Сумніви, що мучили їх з учорашнього дня, знялися з винятковою силою. Несподіваний приїзд військового міністра зовсім спантеличив їх. Вони втрачають рештку волі.

Слухняно шикуються солдати на команду офіцерів. Не проминуло й десяти хвилин, як юрба перетворилася в струнку лави, вишикувані в одну лінію.

— Сміри-а-а-а!

Мимоволі підтягуються солдати.

Я дивлюся на них...

Здається, що в солдатів видихнулося все особисте, що вони дисципліною знову підстрижені під один гребінець.

Сотенні і півсотенні вдоволено оглядають роти.

— Молодці орли! — кричить полковник.

— Ради старатися, господа́н полковник.

— Го ово, здалися, — епоче мені Приходько.

Справді, підкорилися без будь-якої спроби опиратися.

— Стоять вольно, — радісним криком дозволяє полковник.

Він задоволений. З усього помітно, що солдати передумали. Він іде здовж сотенних лав, зупиняється біля георгіївських кавалерів, питаючи де і коли одержали хрести.

Нараз долунав з шляху звук сирени. Полковник біжить до трибуни. Захкавши виходить на поміст і, приклавши руку до лоба, вдивляється в далечинь.

Звуки сирени наближаються.

— Смірна-а-а-а! — котиться полковницький бас, — для зустрічі слева, слуша-а-й, на кр-р-а-а-ул.

Гостро розтинають повітря гранчасті багнети, нажачився сталевий частокіл над солдатськими головами. Мить — зво от голови наліво, і перед нами мчать вулицею один за одним кілька автомобілів.

Врізується передній в землю.

Завмирають і інші.

Не ворухнуться солдати.

Підводиться в брунатному френчі бжачкова людина. Нервово вузьке сухорляве обличчя поспінується. Очі маленькі й гострі близько сидять над переніссям. М'ясистий ніс навис над верхньою губою. Мене в руках кашкета. Дивиться пронизливо.

Не блимаючи дивляться всі на нього. Це вперше міністр розмовлятиме з солдатами.

— Товариші салдати, — верескнув нараз Керенський.

Це верещання напружує. Здрігаються лави. Ще уважніше вдивляються в міністра.

— Товариші солдати, — знову верескнув Керенський, — я, приїхав до вас, військовий міністр Керенський.

— Ура-а-а, — іаркнув з трибуни полковник Мюллер.

— Ура-а-а, — неструнко лунає з солдатських лав.

— Товариші солдати, — знову кричить Керенський, — ви не хочете наступати. Ви хочете миру, але чи знаєте ви, що мир буде ганьбою для Росії і змете здобути волю. Товариші, це каже вам не генерал-ад'ютант Сухомлінов, це я кажу вам, товариші Керенський... Мені соромно, що в російській армії я надібую на такий полк...

Гуркотом прибою відповідають солдати на слова міністра. Змісту ще не можна добрати. Слова тануть в одноманітному гомові.

Але міністр не чекає на відповідь. Він ще не закінчив промови.

— Товариші! Революція в небезпеці, — підноситься до найвищої ноти його нервовий голос...

Солдати знову здригаються. Цей голос, цей лемент, нещадно шарпає нерви, вимагає розрядки.

У цю хвилину напруженої, гнітючої мовчанки з лав раптом вискакує якийсь солдат. Це Мешков. Він підбігає до автомобіля, стрибає на підніжжя, хапає Керенського за ногу і плачливим голосом репетує:

— Братця, гляньте, та це ж наш міністр, міністр без нараменників, без аксельбантів. Наш, народний... Братця, хіба ж нам його не слухати?..

Керенський підхоплює Мешкова, втягає його до автомобіля і в унісон з ним кричить гістично пронизливо:

— Товариші солдати! Ви чули, що сказав цей солдат. Ви повинні вірити мені. Я народний трибун. І від імени великого російського народу кажу вам: товариші! Росія знає, ні, Росія вірить, ні, Росія певна, що ви підете в наступ!

Солдати не витримують цього зойку. Їхні нерви напружені до останньої межі і разом з Керенським вони кричать:

— Підємо в наступ!

Хитаються наче п'яні, зелені тімнастівки.

Автомобіль суне між ними. Колонами ідуть за ним солдати. На ходу стискує Керенський зашкарублі руки. Цідує Мешкова, що плаче верескливим несамо-витим плачем.

— На Станіславов, шагом арш-ш, — командує міністер.

Оркестра бравурним маршем починає похід.

Тихо їде автомобіль.

Хисткими лавами сунуть за ним солдати.

Куди?

У бій!

Нерви не витримали.

ГОЛОВНОУМОВЛЮВАЧ

Місто Станіславів західнім кінцем врізалося просто в наші шанці. Резерви розташовані в передміських вулицях. Австрійці шкодують місто. Їхня шрапнель туркотить тільки на ближніх шляхах. Вони повно хочуть зберегти це гарне, добре сплановане місто.

Тільки в передмісті зруйновано кілька будинків. Мешканці запевняють, що це зробили наші гармати. Місто живе повним життям. Часом не віриться, що на відстані якогось кілометра вже починаються шанці. Відчинені крамниці. Широ-кими потоками суне людський натовп на пішоходах.

Ми користуємося з цієї дагідности австрійців і суцільними рядами батарей вкрили сади та подвір'я західньої околиці міста. Наша армія посилено готується до наступу. Кажуть, у нас тепер гармат більше, ніж було у Брусилова 1916 р. Щодня артилерія пристрілюється. Австрійці вперто мовчать. За всіма прикметами біля Станіславова готується основний прорив.

Полк наш розташований у передових шанцях. Так розпорядився Керенський. Сьогодні викликали до військового міністра полковий і сотенні комітети. Хіжняков, я, Приходько і Чрезов не кваплячись їдемо містом. Коли-не-коли обмі-нюємось кількома словами. Наше становище в сотні за останні дні дуже погір-шало. По .ризді Керенського солдати почали ставигися до нас недовіжливо. На всі способи відміняється слово шпигун. Більшозик зробився синонімом лайки. Цього замало.

На одному з мітингів Хіжняков намагався виступити й спростувати всі вигадки. Але тільки-но він почав говорити, зачувся голос сотенного:

— А вам восьмигодинний день подавай і не інакше?

— Ми тут двадцять чогири години під кулями, — підхопив Зозуля, а вони всім робітних годин вимагають...

— Селянин працює шістнадцять годин, а вам всім забагато, — залунав десь гунявий голос Біляева.

Хіжняков з несподіванки так і затнувся, роззявивши рота і не знаючи, що заперечити.

Солдати всміхаючись почали розходитись.

— Більшовики нам дим у вічі пушають,— скориставшись з розгубленості Хіжнякова, крикнув Хоменко.

— Баки забиває, а самі на нас восьмигодинний день заробити хочуть,— пішло по солдатських лавах.

Цю вихватку підготували дуже вміло. Ми ніяк не сподівалися нападу з цього боку.

Коли Хіжняков зібрався з думками, йому вже не дали говорити.

Всіх нас вразила вихватка сотенного командира. По всьому, що було, ми не сподівалися його виступів проти нас.

Того ж дня ми зустріли його на вулиці.

— То що, більшовики, як справи?— спитав він у нас.

— Посуваються з вашої ласки...— суворо відрубав Хіжняков.

— Оже, за восьмигодинний робітний день?— сміючись допитувався ротний сотенний.

— А ви чого радієте?

— Та радію, бачачи марність ваших жадань,— відказав сотенний.

— Чи не зарано?

— Вам краще видко. Багато ви вміли сьогодні сказати солдатам.

— То юринда... Ваш наступ краще ніж, ми самі, скаже за нас. Солдат як не сьогодні, то завтра зрозуміє, що воює на вас...

— А мене, пане поручнику, дивує,— втрутився я в суперечку,— як поєднати ваш настрій проти війни з сьогоднішнім виступом...

Безбрежний наспушився.— Я в теорії проти війни,— помовчавши додав він— але я і в теорії, і на практиці проти внутрішньої війни. Котре лихо менше, те і вибираєм, і...

— А все ж громадянської війни вам не поминути,— перебив йому Хіжняков.

— Поживемо— побачимо,— промимрив сотенний.

— Це правда. Поживемо— побачимо,— всміхнувся Дмитро.— Нинішній уряд найкращий агітатор:

— А я гадаю, що нинішній склад...— замітушився сотенний.

— Такий самий, як і попередній,— відкарбував Хіжняков.— Від зміни осіб нічого ще не міняється. Треба змінити політику.

— Але й тоді особи теж зміняться. Де ж логіка.

— Логіка в тому, що нові особи репрезентуватимуть нову класу...

— Схиляєте до громадянської війни...

— А ви втікаєте від неї... Далеко однаково не втечеш.

На цьому розійшлися

Після провалу, що трапився на мітингу, солдати цураються нас.

Сотенний, півсотенний і фельдфебель всіляко знущаються з нас. Нема наряду, що обминув би нас.

— Гей, ви, большевики,— кричить фельдфебель,— ви за нарід, то гайда на кухню картоплю чистити.

Наряд на нічне чергування дається в такім же дусі.

— Нарід хай спить, а ви за нього повартуйте. Ви ж за нарід.

Винахідливість фельдфебеля не дуже велика, але тим удливіше його при-
сікування. Прибувши на позиції, він почав згадувати і восьмигодинний робітний день.

— Большевики, гайда в розвідку і рівно на вісім годин. Користуйтеся з моєї ласки, я вам права даю...

Ці слова завжди викликають дружній сміх Зозулі та його прибічників. Усміхаються і багато дехто з солдат. Ніколи розвідка не тяглася більше двох-трьох годин. Нас він виряджає завжди на вісім годин... причому сам завжди стежить, щоб ми не поверталися раніше.

Але перебування в шанцах захитало багатьох солдатів. Мізерна дійсність

постала знову на весь зріст. Знову постало питання: за що воюємо. Слово „революція“ вимагає свого конкретного втілення. Солдати вже мало того, що, нема царя. Він вимагає благ від революції. Вимагає і не одержує.

Ще більше додали гарту листи наших ходаків — Іванченка та Кузьміна. Мало не одночасно одержали звістки від обох.

„...Справи у нас погано обергаються. Були відібрали землю в повіті у поміщиків, але примусили віддати назад. Нагнали міліцію, козаків, інгушів. Так ні з чим і zostалися. Видко влада за нас мало дбає, а більше за панів. Ну, а потім вирішили ми, котрі фронтовики, організуватися й в більшовики записатися, чого й вам советуємо. За есерами чи там меншовиками не йдуть. У них самий обман. А советуємо вам повертати багнети назад і не слухати тих, хто тягне наступати на німців. Розрізняйте справжніх ворогів і пам'ятайте, що пани та заволчики хочуть революцію повернути знову до Миколки. А з цього нам добра ждати не доводиться. А як я zostaю тут з фронтовиками — котрі втекли або інваліди, то й кажу: надія наша на вас та на робітників. Спільно ми повернемо світ, як того слід в інтересах робітників та бідних селян і як наказує більшовицька наша партія.“

Так пише Іванченко.

Лист Кузьміна відрізнявся тільки подробицями про спробу конфіскувати землю панську та як по тому приїхала міліція на приборкання.

Обидва листи ми прочитали в усіх чотах і вони ще більше відштовхнули солдат від думки про наступ.

— Здря полізли в шанці,— роздратовано кажуть старі солдати,— тепер не вберешся.

— Важко, або й неможливо. Вдарять раз з гармат, мокра пляма залишиться. Не погребують.

— Кепські наші справи.

— Мовчати до часу доведеться. По-дурному з Тісмениць подалися...

Слова офіцерів, слова Зозулі та його прибічників про загрозу нації зараз вже геть інакше впливають на солдатів. Вони не спробували благ революції, а листи з дому змушують втрачати надію будьколи побачити ці блага. Солдати знову горнуть до нас. Цей процес відбувається і в інших сотнях. Щодня доносять сотенні про зростання нашого впливу командирів батальйона. Почуває це і командир полку. Летять телеграми до штабу дивізії і далі... Зростає у командирів непевність. Тому, мабуть, і приїхав знову Керенський.

— Дивіться, хлопці, не гарячіться. Обережніше,— попереджає нас Хіжняков.— говорити спокійно і по суті...

Зупиняємось на базарі. Галасливо юрбою скупчилися солдати. Продаж і виміна речей дуже поширені.

— Треба голку купити,— каже Хіжняков.

Ідемо майданом. Хіжняков попереду на кілька років. Раптом високо в повітрі з гуркотом і сичанням вибухає шрапнель. Юрба шарахається під дахи.

Вона захоплює нас, влітає в загальну паніку і викидає під якесь підворіття. На майдані залишилися тільки два солдати — один лежить, другий опустився на сідно коліно.

Дивляємось і пізнаємо Хіжнякова.

Помчали до нього з підворіття.

— Що трапилось, Митю — гукаємо до нього.

— Поранило,— ледве відповів Хіжняков.

Плече й рука йому скривавлені. Розрізуємо рукав, скалка влучила йому в плече. Кістки не торкнулися, ала скалка сидить глибоко.

— Ну, одвоюювся,— каже Іван, перев'язуючи рану Хіжнякова,— гайда на спочинок.

Хіжняков мляво всміхається.

— Не вчасно, чорт його бири. Та нічого. Я до шпиталю... Голова крутиться... А ви, хлопці, дивіться, тримайтеся...

— Не бійся, все буде гаразд...

Ми довели Хіжнякова до першого шпиталю і, попросившись з ним, ідемо до готелю на нараду.

Тут уже багато людей. Розмовляють півголосом. Говорять про що завгодно, а тільки не про наступ. Солдати наче женуть від себе думку про можливість продовжувати війну.

— Як справи? — довідується в нас Гмиря.

— Погані. Хіжнякова щойно поранено.

— Як то? — здивувався Гмиря.

— На майдані шрапнеллю.

— Ось тобі маеш, — гірко сказав Гмиря, — невчасно...

— Нічого, триматися треба. Ти просунь дев'яту до нас ближче... Щільніше — міцніше буде. Згуртуємо навколо себе...

Між комітетами нашої і дев'ятої сотень зав'язується гаряча розмова. Помалу до нас приєднується решта. Розмова вже зачепила найбільшій тему — наступ. Раптом широко розчиняються двері і на порозі з'являється Керенський.

Він швидко вдирається до кімнати і так само швидко підходить до столу...

— Товариші, — з місця в кар'єр починає він. — Я, військовий і морський міністр, Керенський скликав вас сюди, щоб сказати вам: у дні жорстоких спроб і злигоднів вступає наша країна. Ворог загрожує революції. Потрібне загальне напруження сил країни. Треба показати зарозумілому ворогові. На оборону революції, в ім'я її і для неї ми повинні йти вперед...

Керенський на мить зупиняється. Його землисте лице пересмикується. Він перебігає очима по наших лавах...

Солдати мовчать.

— Я хочу сказати вам тут в останній раз, що ви повинні з'ясувати солдатам всю вагу наступу для революції. Не може бути хистких. Не може бути більшовицьких настроїв, а тим паче агітаторів. На місці їм в лавах справжніх революціонерів...

— Сподіваюся, вашому полкові, що відзначився за царя, це більш ніж зрозуміло... — закінчує Керенський.

Запанувала мовчанка. Міністри треба відповісти. Що ж сказати?

Керенський не дає павзі затягтися.

— Я чекаю на відповідь — уривчасто кидає він. — Ви репрезентуєте полк ви визначаєте волю солдатів, — голос звучить йому владно, очі свердлять і пронизують. Двох думок не може бути, — відповідь є тільки одна. Славетний охотський полк не зганьбить своїх борових прапорів і перший піде в наступ.

Мовчанка стає нестерпна. Далі мовчати не можна.

У мене зненацька майнула думка. Дивлюся на Гмирю, на Приходька. Роблю їм знак очима, показуючи на Керенського. Вони перехоплюють мій погляд. Іван протискується до мене. Я почуваю його за своєю спиною.

— Товаришу міністре, я хочу сказати вам думку солдатів, — хрипко виривається в мене з горла.

Керенський вражено переводить на мене очі.

Я хвилююся. Приходько ловить мою руку і міцно стискує її. Це стискання підбадьорює мене, і я вже далеко спокійніше проваджу:

— У солдатів, товаришу міністре, думок багато. Всі вони від революції зачинаються. Всіх думок не перекажеш. Але ось одна надто вже мучить...

— Яка? — спитав Керенський.

— Ви кажете наступати, а солдат так міркує: приїздив військовий міністер Керенський, сказав промову, ну ми і згодилися наступати. А що буде, коли прорвемо фронт...

— Куди хилиш — раптом збуряковів Керенський. — Ясніше кажи...

— Ось солдат і думає: нема в мене віри...

— Немає віри в революцію? — перебиває мене вересливим голосом Керенський. — Товариші, ви чули?

У солдатів нема віри, кажу далі, що коли прорвемося тут, то зправого і злівого боку теж підуть у наступ.

Керенський дивиться на мене вражено і гнівно.

— Що ж, гарантії вимагаєте від мене? — іронічно питається він.

Я почуваю, що зайшов надто далеко, але мене бадьорить мовчазна підтримка комітетчиків і підтакування Приходька.

— Нам треба впевнитися, що ми не будемо самотні, — твердо заявляю я.

— Митингувати хочете, — підскакує до мене Керенський, — не буде цього. Доволі розп'ятувати, час за діло братися. Відповідайте одверто: підете в наступ?

— Товаришу міністре, віри немає...

— Якої віри?

— Не віримо, що як підемо, підуть у наступ і інші.

— По собі судите, — кричить Керенський, — ви охотці армію зганьбили, тепер й інші полки ганьбите...

— Нікак нет, — озивається з-за моєї спини Приходько, не ганьбимо. Ми думку солдатів передаємо. Спитайте їх.

Він показує на комітетчиків.

— Правда, — басить десь з кутка Гмиря.

Решта солдатів похитують на згоду головами.

Міністр довго дивиться на мене допитливим поглядом і нарешті перебиває мовчанку.

— А ти, підеш наступати, — питається він у мене.

— Полк піде — то й я з ним.

— Ти хто? — завищав міністр.

— Рядовий десятої роти.

— Ні, освіта яка? — кричить Керенський.

— Закінчив сільську школу...

Керенський знову уважно придивляється до мене ніби бажаючи запам'ятати мою фізіономію.

— До школи прапорщиків поїдеш? — питається він у мене.

Я завагався. Думки в голові промайнули вихрем. Школа прапорщиків — спочинок на шість місяців. Три роки війни. Три роки безугавного повевіряння на фронті, школа прапорщиків — військова наука. Аджеж Грушевського відряджали. А до того ще й відпочинок...

Але обертаю голову і зустрічаю серйозні холодні очі Іванові.

... А Хижняков? А Іван? А нове, вихохане, осягнене в муках... А Рязанцев... справжня пролетарія за громадянську війну. Кинути все і піти спочивати? Ні, ні.

Я соромлюся цієї хвилинної слабодухости.

Твердо відповідаю міністрові:

— Ні, товаришу міністре, — хочу zostатися рядовим.

— Як знаєш, ледве приховуючи досаду, каже Керенський. — А як на мене, поганий той солдат, що не хоче стати генералом.

Я мовчу. Солдати поблажливо дивляться на мене.

Керенський мізкує. Він сидить біля столу. Перед ним мапа. Нарешті він підводить голову...

— Гарантії, звісно, ніяких давати не буду, — каже він, — вважаю, що його слова — показує на мене, — пусті. Солдат може і повинен думати про оборону революції, а все ж скажу, — закінчує він урочисто, — що праве крило почне наступ раніше за вас... Передайте це солдатам...

Він хитнув головою і хутко виїшов з кімнати. Народа не дала Керенському бажаних результатів. Обіцянки наступати він не домігся.

Солдати миттю оточили мене і Приходька.

— Молодця, — стискує мені руку Гмиря, — добре підсік його. Ледь-ледь не домігся митингу...

— Молодці десята, добрі з вас хлопці, — лунає звідусіль.
— Хоча міністр і розумніший за вас, а все ж свого не домігся.
— Нічого, поживемо як він — розуму наберемося — сміється Приходько, а тепер гайда.

Дорогою обмінюємося вражіннями.

— Правду сказати, одразу не второпав, чого ти хотів, — каже до мене Іван, — а як скопив твою думку, то ніби прояснішало в голові.

Я всміхаюся. Рідко коли хто чує похвалу Івана.

— Іване, а що коли б я згодився поїхати до школи прапорщиків?

— Сам знаєш, якби згодився, то похитав би нашу віру в тебе, але я знаю, що ти глибоко пустив коріння, знаю, що ти вже весь наш. Не сумнівався я.

Ми прискорюємо ходу.

Смеркає. Місто оповиває темрява.

Світяться тільки вікна, що не виходять до шанців. Десь блимає лямпка. Сигналізація артилерії.

Виходимо в поле.

Тихо.

Рідко коли лунають поодинокі постріли, порушуючи спокій, провісник недалекої бурі...

ВІДСТУПАЄМО

Нестерпно гудуть гармати. Шалену смертельну чечітку витанцювують кулемети. Сухо татакають гвинтівки.

Ми прориваємо фронт.

День-у-день гармати викидають точни розпеченого металю на шанці ворога.

Глибоко в землю вриваються шостигалезі та мортирні гарматні, свердлять її жорстоким ударом викидають в повітря брили землі разом із скалками та шматками людських тіл.

Сотнями, тисячами гинуть австрійці. Глухнуть у глибоких бліндажах від грому вибухів, широко розплющивши у смертельному жаху очі, втікають вони, рятуючись у резервних шанцях, гинуть без протесту, прикуті до кулеметів.

Сидимо принішклі в австрійських шанцях, що допіру захопили.

Зараз тихо. Артилерія спочиває після уотиригодинного бамбардування.

Ждемо гураганного вогню.

За мовчазною згодою ідемо внаступ тільки по тому, як артилерія розчищає нам шлях.

А гарматнів не шкодують.

Біляев, Зозуля та інші прибічники наступу всіляко намагаються це використати.

— За Миколки, диви, гармат не шкодували. Пам'ятаєте — три гармати на батарею було. Людьми тоді брали. Тепер — не те. Тепер спершу гарматні, а тоді вже люди. Ось що значить свій уряд... — розпинається Зозуля.

— Подивився б я, як ви пішли б у наступ без гармат. За себе дбаєте — зло цідить Чревов, — та в'пять же і трубка ноль п'ять підхвиськує...

— Як то, — не розуміючи питає Зозуля.

— Та так. Знаєш приказочку: ноль п'ять і по своїх уп'ять. Ми вже спробували. Такий потоп не витримаєш...

Солдати похмуро дивляться на них. Вони нічого не кажуть, але помітно, що вони згодні з Чревовим. Наступ двадцять шостого червня успішний для нас, але жодного піднесення не викликає. Солдати неохоче йдуть до бою. Тільки прибічники наступу „геройствують“. Зозуля у захваті. Він все агітує, костричить. І тепер, розуміючи неприязну мовчанку солдатів, не хоче залишити останнє слово за Чревовим.

— Це ти дарма, — кричить він, — ніколи артилерія не битиме по своїх, це тобі не царський режим.

— Недалеко пішли, — встраває в розмову Любів. Що Олександра Федорівна, що твій Олександр Федорович — однаковісінько. Нам з цього не легше...

— А як на тебе, то робітника біля влади поставити треба?
— Авжеж.
— Заманулося. З свинячим писком та в пшеничне тісто. Науправляєш. Писати раніше повчилися б.
— А ти не турбуйся, — відрубє Любів, — і освіту здобудемо. Керенські так на нашому горбі в грамоті вибилися...
— Правильно, — чути з правого і злівого.
Зозуля не піддається.
— У них культура, у них знання...
— Людей убивати? — іронічно рубє Любів.
— Диви, який грамотний став, — вирвалося у Зозулі.
— Що ж, так і мусить бути. Раніше ми вчили Керенських, тепер вони нас. Добре вчать...

— І хутко термін навчання закінчиш? — ушіпливо питає Зозуля.
— Хутко, не турбуйся. Ще кілька атак і побачиш, які розумні стачемо. Куди твоєму міністрові. Зрозуміємо тоді всі, куди нас женуть, на чию вигоду воюємо... Голови вам поскручимо, — з рптовною злістю вигукує Любів.

Зозуля розгубився. На його обличчі вимушена посмішка. Він намагається прибрисити байдужим виглядом, але розгубленості не може перемогти. Кілька хвилин дивиться на похмурі обличчя солдатів і нарешті розгублює рота.

Але його слова тонуть в артилерійському гомоні. Починається гураганний вогонь.

Солдати нервово оглядають гвинтівки, закладають набой, повертають хомутики багнетів.

Гураганний вогонь досягає неймовірної сили. Все двигить. Коливається земля, хитаються підпірки бліндажів, летять догори дрючки з дротом.

— Вилазь з шанців, вперед — лунає команда і одночасно артилерія переносить свій вогонь десь у далечинь.

Кулі тоскно співвають над головами. Ми знаємо, що австрійський вогонь зараз посилиться. Вилізуть із сховищ солдати і почнуть поливати нас градом куль. Ми, отже, силкуємося якнайшвидше пробігти відстань між нашими шанцями, оглушити австрійців раптовістю натиску. Манівцями біжимо по розворушеній землі.

Падають поранені.

Стогнуть.

Плачуть.

Ми мчимо і біжучи проймаємося газардом бою.

— Ура-а-а, — гуркоче на полі.

З гомоном, криком та гиканням, понаставлявши багнети, вдираємося в шанці.

— Генадє!

— Ум готтє вїлєн!

Австрійці благають.

Ми великодушні, милуємо полонених.

Десь в далечині бовваніють, швидко втікаючи, сині шинелі. Це резерв, що втік при нашій атаці.

— Кін-но-о-ту!

Учвал вилітає кіннота з міста, оглушливо погукуючи проноситься повз нас. Ми взяли останні шанці під Станіславовом. Фронт прорваний.

Головнопереконувачі з Керенським на чолі домоглися свого. Солдати пішли в наступ.

Дорого заплачено за цей прорив в ім'я Дарданелів.

На полі розкидано сотні трупів.

Кульгаючи бредуть до тилу поранені.

Керенський переміг.

Гори трупів супроводять цей крок коаліційного міністерства.

Та справді, чи ж перемога це?

Ні, в цій перемозі прихована найжорстокіша поразка!

Похмурі обличчя солдатів, що тоскно дивляться на поле, захаращене трупами, potwierджують цю думку.

Кому ж потрібне було це нове безглузде кровопролиття. Солдати вже можуть дати відповідь на це питання, що чимраз частіше постає.

Прорив потрібний був їм, буржуям, тим, хто поставив собі на службу всіх цих міністрів та правителів.

— Ех, доберемося до них, — осаженіло погрожує кулаком Криворучко.

Фронт прорвано. Наступ триває.

Ідемо непевно вперед.

— Премо ка-зна куди, — каже до мене напідпитку Ананченко, — а кому це потрібне? Віддаляємося від Росії, самі від революції тікаємо. Ех, братіку, тоскно. Чого ж ви — большани замовчали.

Справді, більшовиків у сотні не чути. Ми всі під пильним доглядом півсотного і фельдфебеля. Вони вигадали влучний трюк — тримати нас завжди в дозорі. Ми попереду і разом з тим поза сотнею. Вони рятують солдатів від нашого впливу. Але самий наступ працює за нас. Навіть молодняк уже не так охоче виконує накази і він прозирає...

* * *

Гадючастими відногами розповзлася ріка Ломниця біля Кануша. Дзюрчить вода засмучено, немов підтакуючи невеселим думкам солдатським.

Щільно посідали ми між двома протоками. Не продертися тут. Ждемо підмоги зправого боку, а тим часом... а тим часом міркуємо.

Все про наступ мова йде.

Десь далеко праворуч лунко б'є артилерія. На нашій ділянці спокійно. Австрієць завзято обстрілює сумежні дороги. Найбільше дісталася шосе. Гарматень за гарматнем з математичною точністю руйнують його.

— Ач, як б'є, — каже Федорченко.

Лежимо в неглибоких шанях на самому березі річки. Позаду за другою відножною видко шосе.

— Б'є напевне, — підхоплює Любів, — осаженіло б'є. Кажуть, у нас зв'язок перервався...

— Диви ще п'ятками нахивати доведеться, — озивається Приходько.

— А ти б радий був, — встряває в розмову Зозуля.

— Не криюся, — поволі вимовляє Іван. — Годі. Треба порядок встановлювати.

— До влади вабить.

— Для себе революцію робили, не для панів.

— А виораєшся? — ущіпливо питає Зозуля.

— Не турбуйся, краще за твоїх панів...

— А як так гадаю, що поспішаєш дуже. Не доріс.

— Знаєш, крякала ворона поки не здохла. Не тобі клопіт — виростемо одразу, як владу до своїх рук візьмемо.

На суперечку підлазять звідусіль солдати.

Приходько повертає голову і уважно дивиться на сонце. Сонце поволі спускається десь за гребнем пагорбків, що маячать вдалині.

Зозуля жує в зубах стеблинку. Він усміхаючись поглядає на Приходька.

— То кажеш не доріс, — нарешті перериває мовчанку Іван. — Ні, братіку, доріс. Ось слухай приказку. Жив колись на світі кріт. Несміливий, боязкий. Жив під дубом. Міцно вперся той дуб у землю. Не захитаєш. Жив собі кріт, дедалі глибше й глибше вриваючись у землю, від дубового коріння та корінців ховаючись. Нарешті набридло йому. Терпєць увірвався. Куди б не податися, скрізь нові корінці ростуть. Розсердився кріт та й почав дубове коріння з землі викорчовувати. Ріє день, ріє два, ріє тиждень і чимраз більше гнівається. І такою злістю пройнявся кріт, що і списати важко. Чимало часу проминуло, але домігся кріт свого. Оголив усе коріння. Затріщав дуб і об землю шосили гепнувся. А кріт з вірки дивиться і всміхається. Вперше за довгий час посмішка

йому писок осяяла. Але не довго довелося кротові радити. Як падав дуб на землю, то віття його глибоко в ґрунт врізалось і вишло так, що замість одного коріння, дві гілки стирчать, а замість корінця — галуззя не полічиш і одно коріння пускає. Іще гірше довелося тому кротові...

Приходько замовк.

— Приказки твоєї не зовсім зрозумів, — каже Зозуля.

— Тут і розуміти нічого, — сміється Федорченко, — все ясно. Кріт — це на-
рід, дуб — цар, гілки — буржуї, а галуззя — це ті, що як ти народ у зашмор-
г тягнете.

— Кинь, — хмарнішає Зозуля.

— А що, не до смаку, — всміхається Іван, — що ж? — коли тобі недо смаку, значить чисту правду сказав.

Зозуля досадливо сплюнув та поплазував убік.

— А казочці коли початок? — питається хтось збоку.

— Казка тоді почнеться, коли не будемо чередою стояти, а за розум візь-
мемося. А як ловитимемо гав — то ще ярмо саме на шию сяде.

— Це правда, — озивається Шкурба. За розум слід братися. Женуть нас, же-
нуть, а ми, як ті телята, біжимо...

— І куди біжимо? Сказати, що землі в нас замало — то ж землі панської у
нас он скільки, втручається Ананченко.

— Мало того, — зле вигукує Криворучко, — землю здобуваємо не для себе,
для панів...

— Таджеж базікають — мир без анексії і контрибуцій, тоді навіщо лізти
вперед. Далі підеш — більше свого втратиш. Керенський зміцніє.

— Правильно.

— Доволі...

— Комітет, гайда до сусідів. Умовляйтеся. Австріяку налякали. Керенському
буржуям на радість. А про себе забули повертати до Станіслава. Там і миру
ждати...

Але імпровізований мітинг зненацька переривається гуркотом аеропляну.
Низько над землею простяглися крила хижого птаху.

Похапки, не спускаючи очей з неба, розлазяться солдати.

Літак хилиться на бік і зразу ж випрямляється.

Злосливо сичить в повітрі бомба. Дзвінко лопається десь недалеко. Хтось
зойкнув. Аероплян простою лінією летить до шосе. Раптом гостро повертає і за-
бирається в височині.

Повертаємо голови. Ліворуч високо в небі гуде наш аероплян. Він помітив
австріяка і мчить йому навздогін. Уздовж усієї лінії шансів знялася шалена ку-
леметна і рушнична тріскотня. Ми б'ємо по австрійському літакові, намагаючись
перешкодити йому втекти. — Австріяці б'ють по-нашому, перепиняючи йому
дорогу.

Літаки немов не помічають нашої стрілянини. Вони летять далі в одну сто-
рону. Австрійський здійснюється чимраз вище.

Наш літак все більше наздоганяє його.

Раптом австрієць прикро міняє напрям, підстрибує вгору і за хвилину що-
сили мчить нашому назустріч. Стрілянина негайно припиняється. Ми вискакуємо
з шансів і немов зачаровані споглядаємо цей бій в повітрі.

Мертва тиша.

Глухо бринять мотори. Австрійський дзвінко, наш шепелявить.

Здається, що вони обидва на однаковій височині і ось ось стикнуться. Але
раптом австрійський аероплян здійснюється носом вперед і плавно пропливає над
нашим.

Та-та-та-та, — кулеметними шутками сам собі приплескує австрієць.

Наш літак сквапно знижується.

Але австрієць упертий. Він ніби осідлав ворога, ні на хвилину не припиня-
ючи кулеметної тріскотні.

Раптом наш літак прикро загинає хвіст дороги і каменем летить на землю. Чорний дим огортає його. Сотні починають шалений вогонь. Австрієць не звертає жодної уваги на обстріл і кружляє над нашим загинлим літаком.

Повітряний бій скінчився. Тільки легкий димок нагадує про подію.

— І куди тільки наші лізуть, — скорботно бурчить Мішков, — адже з наших аеропланів гави в повітрі глузують, а вони туди ж — на старих кальошах битися лізуть. Ех...

— Це Керенський підбальорє тебе, сміється Іван, дурнів бач багато є, щоб за нього вмирати. Ось і навчання. Бери приклад!

Солдати, не зважаючи на голосіння Мішкова, повертаються до перерваної розмови. Вирішуємо вранці зав'язати стосунки з рештою рот.

Але вночі раптом починається великий артилерійський обстріл. Обстріл упертий, настирливий.

Пічну темряву розривають зойки поранених і глухий стогін вмирущих. Ми губимося.

Плазуємо, з сторони в сторону.

Шукаємо де б сховатися.

Але повітря сповнене шрапнелями.

Ось, ось не витримаємо і кинемося навітки.

Несподівано десь лунає команда.

— Відступати на шосе.

Хто її подав — нікого не цікавить.

Підхоплюємо гвинтівки і мчимо на шосе.

Його обстрілюють.

Подовжньою канавою біжимо кудись.

Куди?

Ніхто не ставить собі цього запитання.

Тікаємо від обстрілу.

Товпимось, насідаємо один на одного. штовхаємось.

Кожен дбає продертися вперед, утекти швидше від бризантних гарматнів.

І всім здається, що ми просуваємось вперед неймовірно поволі.

А австрійці лютують

Вони нишпорять прожектором, шукають нас, намагаються і б'ють, б'ють покотом.

Біжимо.

Спотикаємось, підводимось, навалюємось один на одного.

Рясним серпанком нависла лайка над дорогою.

— Командири, де командири, — волає хтось.

Але командири порозгублювали свої частини.

Ми з Приходьком вискочили вдвох на дорогу.

— Десята до нас, — кричимо шосили.

— Десята шикуйся. Чотові і ройові, ставайте на місця.

Помалу навколо нас збираються солдати. Хутко шикуюмо чоти в колони роями. Десь вибухає гарматень.

Сотня стинається. Ось, ось знову побіжимо в тисняві та переляку.

Приходько вчасно помічає, що починається паніка.

— По шосе, порядок в роях, бігом марш.

Дрібно тупотять солдатські ноги, чітко одбиваючи верстви. За нами біжать інші роти, шикуючись на бігу.

Відступаємо.

З рос. переклав Е. Райцин

(Далі буде)

* * *

Я пригадав тривожну ніч
Вихрясту, темну і безладну,
Як ти в пориві вогнянім
На штурм повів свою бригаду.

Ти нею вміло керував
І сам майстерно клав цеглини..
Ти міць свою переливав
У ці стрімкі, могутні стіни.

Росте завод, як час летить,
Невпинно,
Переможно,
Бистро.
Вже видно обрії мети
Ясні
Безмежні
і вогнисті.

Ти весь рухливий, як вогонь.
Ти весь, як прагнення, поривний.
І лінії лица твого
В відтинках грають переливно,

Твердий, як наш сталевий вік,
Як день дзвінкий
І стоголосий.
Що ще скажу?
— Ти більшовик!
У цьому все.
Порівнянь досить!